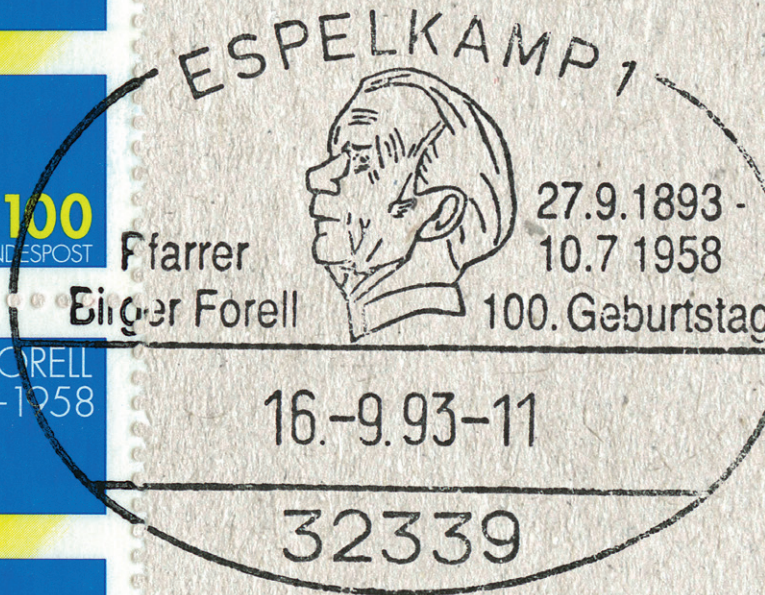

ATT TJÄNA ÄR MÄNNISKANS STORHET

Idéhistoriska essäer om Birger Forell

Johan Sundeen

ATT TJÄNA ÄR MÄNNISKANS STORHET
Idéhistoriska essäer om Birger Forell

Johan Sundeen

HÖGSKOLAN I BORÅS

Föreliggande rapport är nummer fyrtio i rapportserien Vetenskap för profession. Syftet med rapportserien är dels att redovisa resultat från pågående och avslutade forskningsprojekt vid högskolan, dels att publicera inlägg i en pågående diskussion kring forskningens inriktning och tillämpade metoder inom ramen för verksamhetsidén Vetenskap för profession. Planen är en årlig utgivning på fyra till sex rapporter. Kommitténs uppgift är att ansvara för bedömning av bidrag till serien och därigenom medverka till en hög kvalitet på publicerade rapporter. I särskilda fall kommer externa experter att anlitas för bedömningar.

REDAKTIONEN BESTÅR AV

Redaktör: Björn Brorström, rektor

Biträdande redaktör: Kim Bolton, professor, Jenny Johannisson, vicerektor

Teknisk redaktör: Anna Kjelsson, kommunikatör

Original: Responstryck

Tryck: Responstryck 2017

ISBN 978-91-88269-58-4 (TRYCKT)

ISBN 978-91-88269-59-1 (PDF)

[HTTP://URN.KB.SE/RESOLVE?URN=URN:NBN:SE:HB:DIVA-12546](http://URN.KB.SE/RESOLVE?URN=URN:NBN:SE:HB:DIVA-12546)

MILJÖMÄRKT TRYCKSAK 3041 0234

I rapportserien Vetenskap för profession

---

1. Forskning vid Högskolan i Borås. Om förhållningssätt, innehåll, profil och metod.
2. Smart Textiles
3. Knalleandan – drivkraft och begränsning. Ett forskningsprogram om företagande, traditioner och förnyelse i Sjuhäradsbygden
4. In search of a new theory of professions
5. A Delphi study of research needs for Swedish libraries
6. Vad är vetenskap?
7. Styrning i offentlig förvaltning – teori, trender och tillämpningar
8. Profession och vetenskap – idéer och strategier för ett professionslärosäte
9. Framgångsrik förnyelse. Forskningsprogrammet om företagande, traditioner och förnyelse i Sjuhäradsbygden
10. 20 år med Institutionen Ingenjörshögskolan – historik, nuläge och framtid
11. Fenomenet Ullared – en förstudie
12. Undervisning i en ICA-butik
13. Risker och säkerhet i professionell vardag – tekniska, organisatoriska och etiska perspektiv
14. Knalleandan i gungning?
15. Från Högskolan i Borås till Humboldt, volym i – Den svenska högskolans roll i en motsägelsefull tid
16. Från Högskolan i Borås till Humboldt, volym ii – Bildning och kunskapskulturer
17. Lärarutbildningens betydelse för en inkluderande skola
18. Brukarens roll i välfärdsforskning och utvecklingsarbete
19. Högskolelandskap i förändring. Utmaningar och möjligheter för Högskolan i Borås
20. Mot en mer hållbar konsumtion – en studie om konsumenters anskaffning och avyttring av kläder
21. I begynnelsen var ordet – ett vårdvetenskapligt perspektiv på språk och afasi
22. Nätverk, trådar och spindlar – Samverkan för ökad återanvändning och återvinning av kläder och textil
23. Libraries, black metal och corporate finance
24. Veljekset Keskinen – Finlands mest besökta shoppingdestination
25. Kan detaljhandeln bidra till att minska det textila avfallet?: Textilreturen i Ullared – ett experiment om återvinning
26. Från Högskolan i Borås till Humboldt, volym 3
Vetenskap på tvären: akademiska värden, friheter och gränser
27. Samverkan för hållbar stadsutveckling och tvärspektoriell samsyn
28. Ledarskap i vården: Att möta media och undvika personfokuserade drev
29. OTEC Matters 2015
30. Resursfördelningsmodeller på bibliometrisk grund vid ett urval svenska lärosäten
31. The University of Borås as a sustainable university

32. Rum för de yngsta – Barns och föräldrars delaktighet i kulturverksamheter
33. Hållbar framtid – en seminarieserie om företagande
34. Inkluderande medborgarskap. Perspektiv på social hållbar samhällsutveckling
35. Ledarskap i äldreomsorgen: Att leda integrerat värdeskapande – I en röra av värden och förutsättningar
36. Ledarskap för livskraftiga organisationer
37. RE: en ny samhällssektor spirar
38. Vägen till samarbete – Innovationsplattform Norrby och Textile Fashion Center
39. Specialpedagogers samverkansuppdrag – En undersökning av en habiliterings samverkan med vårdnadshavare, skolor och förskolor

Innehåll

Förord av Björn Brorström	9
Författarens förord	10
Att tjäna är människans storhet – en inledning	13
Essä 1 – Om detta må jag berätta: Birger Forell om våld och förtryck i totalstaten	17
Essä 2 – Ett nytt Tyskland på brittisk mark: Arbetet bland tyska krisfångar 1944–1948	29
Essä 3 – Ett Europa i miniatyr: Historien om Gripenbergskommittén	39
Essä 4 – Boknödens Tyskland: Birger Forell i den kulturella återuppbyggnadens tjänst	53
Essä 5 – Jättefantasin som blev verklighet: Om flyktingstaden Espelkamp	61

Förord

BJÖRN BRORSTRÖM | *Redaktör för Vetenskap för profession*

När jag för drygt tio års sedan, som nyutnämnd prorektor vid Högskolan i Borås, för första gången träffade och lärde känna Johan Sundeen talade han ofta med inlevelse om en, för mig, då okänd person som borde uppmärksammas av högskolan och i forskningen. Personen var Birger Forell (1893-1958). Birger Forell var verksam som kyrkoherde i Caroli församling i Borås under och mellan sina internationella åtaganden och uppdrag i ett av krigens hårt drabbat Europa. Kopplingen till Borås innebar, enligt Johan, ett särskilt ansvar för högskolan.

Parallellt med andra idéhistoriska forskningsprojekt och sitt arbete som lärare och informationsstrateg vid högskolan har Johan med kraft och energi tagit sig an Birger Forell och hans liv och gärningar. Johans ambition är att sammanställa ett komplett vetenskapligt idéhistoriskt verk om Birger Forell och han är på god väg. I denna rapport "Att tjäna är människans storhet", publiceras fem essäer om Birger Forells liv och gärning. Johan tecknar ett idéhistoriskt porträtt av en person med ett stort engagemang för rättvisa och mänskliga rättigheter, en förmåga att argumentera för sin sak som kombineras med kraft att genomföra och åstadkomma förändring. De fem essäerna spänner från Birger Forells tydliga och orädda engagemang för att visa nationalsocialismens rätta ansikte och därigenom söka motarbeta rörelsen i 1930-talets Tyskland, (titeln på essän är "Om detta må jag berätta") till hans arbete under slutet av 1940-talet med tillkomsten och etableringen av flyktingstaden Espelkamp. En stad vars syfte var att ge sysselsättning och hopp för många av andra världskriget drabbade flyktingar. De fem essäerna ger en god bild av vem Birger Forell var och hur han verkade. Det är lätt att instämma i författarens uppfattning att hans gärningar behöver skildras ingående och då även i hans hemland.

Rapporten ges ut i serien Vetenskap för profession och är utgåva 40. Syftet med rapportserien är att förmedla resultat från pågående och avslutad forskning vid Högskolan i Borås. Serien är också ett forum för en pågående diskussion kring förhållningssätt till, och tillämpade metoder, för forskning. Johan lämnar i denna rapport ett intressant idéhistoriskt bidrag. Han skildrar händelser och egenskaper hos den porträtterade huvudpersonen på ett spännande och intresseväckande sätt och en styrka är att personer och händelser tydligt och elegant är placerade i sitt historiska sammanhang. Jag rekommenderar varmt läsning av essäerna och ser framemot ytterligare belysningar av Birger Forell som person och hans stora humanitära insatser.

Författarens förord

Av min vän, docent Peter Luthersson har jag lärt mig att en metod för att utläsa litteraturens, idéernas och gärningarnas historia är att studera frimärksmotiv.¹ Att den i Borås under tiotalet år verksamme kyrkoherden Birger Forell på 1990-talet blev föremål för ett tyskt frimärke har sålunda någonting viktigt att berätta för oss. Det vackra trycket där det kristna korset, den svenska flaggan och det varma hjärtat möts är ett uttryck för det erkännande som eftervärldens Tyskland har visat Jesu Kristi tjänare Birger Forell. Han dedikerade sitt liv till att hjälpa den av honom lika älskade som av krigets, svältens och hemlöshetens maror plågade nationen. Frimärket rymmer det för hans gärningar talande mottot om att bära varandras bördor. Det är svårt att tänka sig ett bättre samlat visuellt uttryck för föreliggande essäsamlings innehåll än detta tyska frimärksmotiv. Det exemplar som finns i min ägo är ett förstadagsbrev som jag med tacksamhet har mottagit som en gåva från lektor Per-Ove Ohlsson.

En viktig del av mitt arbete med Birger Forells tanke- och handlingsliv har varit att medvetengöra människor om hans insatser och den kristna livsåskådning som dessa bottnade i. Under de senaste åren har jag haft förmånen att få hålla en rad föredrag i framförallt Sjuhäradsregionen om Forell. Jag har gästade bland annat Humanistiska förbundet, Svenska kyrkan, St Sigfrids katolska församling, Seniorakademien, Bäckängs gymnasium, Borås släktforskningsällskap och Folkuniversitetet. Dessa föredrag har inte bara varit uttryck för universitetens så kallade tredje uppdrag, det vill säga att tillgängliggöra forskning för allmänheten, utan också visat sig få betydelse för Forellstudiet i sig. Åtskilliga gånger har det suttit åhörare med kunskap om Birger Forells liv och/eller källmaterial om detsamma i publiken. Inte sällan har det varit frågan om material om vars existens jag troligtvis annars skulle ha förblivit ovetande.

Jag är tack skyldig till Gunilla Sandström som påkallade min uppmärksamhet på filmen *De kommo från Öster*, i vilken hennes far Sture Johnson med rullande bilder och interfolierade svartvita texturor fångar uttryck för det tyska flyktingelälandet samt skildrar Forells insatser för att lindra nöden. Genom gemensamt detektivarbete lyckades vi återfinna filmen och få den restaurerad till sebart skick. Tack också till familjen Zedler i Borås som har låtit mig få ta del av en i deras ägo förvarad brevsamling och med stor gästfrihet mottagit mig och min hustru i sitt hem. I sammanhanget vill jag även tacka professor Sven Ekdahl, Berlin. Sven har gett mig tillgång till ett icke obetydligt material kring Birger Forell som han förfogat över sedan sitt redaktörskap för praktverket *Svenska Victoriaförsamlingen i Berlin*.

---

¹ Det är signifikativt att omslagen på Peter Lutherssons två senaste böcker: *Erfarenhetsunderskott: Noteringar om svensk 1800-talslitteratur* (Stockholm, Bladh by Bladh, 2017) och *Förlorare: Noteringar om 1800-talets etos* (Stockholm, Bladh by Bladh, 2014), pryds av frimärken.

De här sammanställda essäerna tillägnas min vän, professor emeritus Urban Forell, Köpenhamn. Dennes entusiasm för och aldrig sinande stöd till mitt arbete om faderns tanke- och handlingsliv har varit ovärderligt. Urban har inte bara ställt flera kartonger av tidigare obeforskat material till mitt förfogande utan också vid möten i Lund och Onsala samt många gånger över telefon med inlevelse och generositet grävt fram uppgifter och bilder ur det inre arkivet, också känt som minnet. Han har aldrig nekat att besvara en fråga från min sida med hänvisning till exempel privatlivet utan alltid ansträngt sig för att så långt som det varit möjligt hjälpa mig på traven.

Koblenz i maj 2017

Johan Sundeen

Att tjäna är människans storhet – en inledning²

Om teologie hedersdoktor Birger Forells efterlämnade papper skrev dåvarande direktören vid Handelskammaren i Düsseldorf Göran Hedin 1974: ”Det vore onekligen glädjande om man nu [...] kan se fram emot ett kvalificerat utnyttjande av hans dagböcker. [...] I all anspråklöshet var han medveten om att göra historia.”³ Föreliggande textsamling är ett försök att tillmötesgå Göran Hedins önskemål. Med de vid Bundesarchiv Koblenz förvarade dagböckerna som främsta underlag har jag i fem idéhistoriska essäer velat belysa olika sidor av Birger Forells närmast ofattbart krävande livsgärning, utförd i den kristna humanismens namn.

Birger Forells liv var nära förbundet med 1900-talets kanske mest omskakande erfarenhet – det nationalsocialistiska tusenårsriket samt för- och efterspelet till detsamma. Likväl är han föga ihåkommen i sitt fosterland. I Sverige väntar sålunda Forells liv och verk alltjämt, 59 år efter hans död, på en samlad vetenskaplig framställning. Det saknas också en större populär levnadsteckning.⁴ Birger Forells namn har ofta förbigåtts i studier som rör motstånd mot nationalsocialismen såväl som i arbeten rörande svensk efterkrigshjälp riktad till det av förödelse hårt drabbade Tyskland.⁵ Detta trots att få insatser kan mäta sig med hans. Forells på världshistoriens scen framförda livsdrama bjöd på åtskillig spänning. Detta faktum har gjort avtryck i dagspressens då och då uppblossande intresse för hans öde. Till exempel skrev Sören Gunnarsson i *Göteborgs-Posten* i mitten av 1990-talet om Birger Forell under rubriken ”En svensk Schindler”.⁶ Och *Aftonbladet* berättade om hans efterkrigsarbete med den löpsedelslika vinjetten ”Svensk präst i thrillerdrama”.⁷

Birger Forell visade sig ofta ha god hand med massmedia, men han hade inget behov av att stå i rampljuset. I en i slutet av 1960-talet publicerad tidskriftsartikel skrev redaktör Bengt-Ingvar Ekman insiktsfullt: ”Om någon förtjänat att bli en symbol, en legend, skulle det varit Birger Forell. Men i sitt svenska hemland levde och dog han i relativt

---

² Titeln på föreliggande essäsamling är inspirerad av ett föredrag som Birger Forell höll på tidigt 1940-tal i samband med Sjukvårdens dag i Borås. I en notisbok över tidningsartiklar om Birger Forell finns ett odaterat pressklipp, som troligen är från *Borås Tidning eller Västgöta-Demokraten*, vars rubrik är ”En människans storhet är i tjänandet”. I sitt föredrag utgick Birger Forell från Lukas 17:10. Notisboken med pressklipp är i Johan Sundeens ägo.

³ Göran Hedin, ”Svensk byggde tysk stad”, i *Svenska Dagbladet*, 30/10 1974. Hedin är medveten om att dagböckerna är ett viktigt källmaterial i Harald von Koeningswalds stora biografi *Birger Forell: Leben und Wirken in den Jahren 1933–1958*. Hedin finner emellertid den framställningens kvalitet vara otillfredsställande.

⁴ Den utförligaste skildringen av Forells levnad och verk på svenska är Gustaf Ögren, *Bland krigsfångar och flyktingbönder: En bok om Birger Forell* (Stockholm, Verbum, 1988).

⁵ Jfr. Björn Ryman, ”Hur få perspektiv på ett genomforskat område? Kyrkan och kriget kring 1942”, i *Kyrkohistorisk årskrift*, 2010, 83 f.

⁶ Sören Gunnarsson, ”En svensk Schindler”, i *Göteborgs-Posten*, 29/5 1994.

⁷ Sven Hammerin, ”Svensk präst i thrillerdrama”, i *Aftonbladet*, 24/3 1956.

Birger Forell-Platz, Berlin-Wilmersdorf. Längst till vänster Urban Forell, Birgers son.

obemärkthet. För honom själv var det lyckligast så. TV-ljus [...] skulle inte varit hans livsluft, att göra karriär och skaffa sig en position på hjälparbete skulle varit honom en absurd tanke.”⁸

I det land åt vars samtid och framtid Forell vigde större delen av sitt liv har flertaliga uttryck för uppskattning ägnats hans av mod, medmänsklighet och driftighet präglade värv. I Tyskland finns sålunda flera minnesmärken över honom. Skolor, gator och stiftelser bär eller har burit hans namn. Hågkomsten har inte bara varit av dylik symbolkaraktär, utan han har i Tyskland också blivit föremål både för ett omfattande biografiskt verk och för ett antal akademiska arbeten.⁹

Den 1893 födde Birger Forell gjorde i egenskap av teologistudent sina första bekantskaper med lidandets Tyskland i övergången mellan 1910- och 1920-talen. I universitetsorterna Tübingen och Marburg mötte han ett hungrande och frysande folk. På den neder-

---

⁸ Bengt-Ingvar Ekman, ”Mannen som byggde flyktingarnas stad”, i *Svenska journalen*, 3/1969, 13. Som mångårig andredaktör vid Borås Tidning höll Bengt-Ingvar Ekman tillsammans med kyrkoherde Ragnar Lundell Birger Forells arv levande i Sjuhäradsregionen. Båda har skrivit åtskilliga artiklar i BT om Forell, som under åren 1942–1951 var kyrkoherde i Caroli församling i Borås.

⁹ Huvudkällan till kunskap om Birger Forell, utöver olika former av primärmaterial, är alljämt Harald von Koeningswalds biografi *Birger Forell: Leben und Wirken in den Jahren 1933–1958* (Witten/Berlin, Eckart-Verlag, 1961). En akademisk framställning av Forells arbete med krigsfångar är Klaus Loscher, *Studium und Alltag hinter Saeheldrabt: Birger Forells Beitrag zum theologisch-pädagogischen Lehrbetrieb im Norton Camp/England 1945–1948* (Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1997).

lagsdrabbade nationens axlar vilade Versaillesfredens ok med skadeståndskrav, militära och industriella begräsningar samt förödmjukande skrivningar om Tysklands allenaskuld till världskriget. I Forells dagbok finner vi uttryck för hur han i tilltagande grad identifierar sig med den slagna tyska nationen. Så starka var de intryck han fick av mänsklig nöd, andlig och kulturell vilshenhet samt politisk och social upplösning, att Forell i mars 1920 tyckte sig ha genomgått en djupgående personlighetsförändring. Samtidigt uppfattade han sig ha blivit anförtrodd ett kall: ”Jag känner dock [...] att jag har en uppgift att fylla. [...] Några ord av Manfred [Björkquist] rinner mig i hågen ’Fattad av Kristus’.”¹⁰

Det är om Birger Forells omsättande av detta kall i tanke och handling som denna skrifts fem essäer handlar. Först skildras hans arbete med att påkalla Europas uppmärksamhet på förföljelsen av kyrkorna i Nazityskland. Därefter belyses Forells insatser för tyska krigsfångar i Storbritannien under andra världskrigets slutskede och tiden närmast därefter. I den tredje essän behandlas Gripenbergskommittén som gav tyskar i andliga, intellektuella och karitativa yrken möjlighet att efter kriget möta kollegor från f.d. ockuperade länder i svensk slottsmiljö. Den fjärde texten har Forells arbete med kulturell efterkrigshjälp som sitt ämne. Slutligen uppmärksammas hans kanske mest monumentala gärning – grundläggandet och uppbyggandet av flyktingstaden Espelkamp.

Dessa fem texter kan liknas vid etappsträckor i ett skivprojekt vars slutmål är att presentera en fullständig intellektuell biografi över Birger Forell. Att arbetet har kommit så pass långt som till denna skrifts sammanställning beror bland annat på ekonomiskt stöd som jag har mottagit till min forskning. Jag är Sparbanksstiftelsen Sjuhärad, Tore G Wärenstams stiftelse, Nathan Söderbloms minnesfond samt Längmanska kulturfonden tack skyldig. Två av de fem i skriften ingående essäerna har publicerats tidigare. Det gäller ”Ett nytt Tyskland på brittiska mark” som ingår i *Skara stift 1000 år* (2014) samt ”Om detta må jag berätta: Birger Forell om våld och förtryck i totalstaten” som utgör ett bidrag till antologin *Våld i Guds namn* (2016). Dessa två texter återpubliceras här med några smärre revideringar och korrigeringar. En något mera omfattande förändring i den förstnämnda texten är att jag har lyft ut de delar som handlar om forskningsläget till denna inledning. Jag har under redigeringsarbetet, så långt det har varit möjligt, sökt undvika sådana upprepningar som kommer sig av att texterna har skrivits vid olika tider och i ett par fall publicerats oberoende av varandra.

Finge jag uttala en önskan så är det att de fem essäerna ska läsas idéhistoriskt och inte anakronistiskt tas till intäkt till dagspolitiska utspel. Birger Forell förtjänar bättre än att lyftas ut ur sina historiska sammanhang och göras till ett redskap i andra tiders strider

---

¹⁰ Birger Forell, Dagboksnotering, 14/3 1920, Nachlass Birger Forell (Fortsättningsvis förkortat NBF), *Bundesarchiv Koblenz*. Manfred Björkquist var ledargestalten i den s.k. unglyrkörörelsen som på tidigt 1900-tal vitaliserade Svenska kyrkan. Hans namn är starkt förknippat med Sigtunastiftelsen. Björkquist var också biskop i Stockholms stift. För en översikt av hans livsgärning, se Vivi-Ann Grönqvist (red), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå, Artos, 2008).

än de som var hans egna. Jag har av samma skäl sökt undvika hjälteporträtterandets frestelser. Detta bland annat genom att ge vederbörligt utrymme åt de personer som Forell samarbetade med och genom att också belysa den kritik som han drog på sig i olika sammanhang. Själv ansåg sig Birger Forell endast utföra de handlingar som hans samvete påbjöd honom. Det är framförallt i två av de tre senast författade essäerna som kritiska Forellbilder kommer fram. Möjligen kan detta faktum ses som ett uttryck för att det i en forskningsprocess om en uppbyren, låt vara ofta bortglömd, person inte sällan krävs åtskilligt arbete för att tränga djupare än till det material som överensstämmer med idealiseringarna.

Essä 1 Om detta må jag berätta: Birger Forell om våld och förtryck i totalstaten

---

Dramatiseringen av den amerikanske journalisten William Shirers möten med nationalsocialismens Tyskland i filmen *The Nightmare Years* har en effektfull öppningsscen. Den vetgirige Shirer ger sig under en tågfärd ut på ett undersökande reportage – vägledd av känslan av att något inte är som det borde vara. Den sista vagnen i tågsetet visar sig vara en fångtransport. Bakom ett med galler försett fönster finner han tre av regimen internerade och förtvivalde lutheraner, samvetsfångar i Hitlertyskland.¹¹

Shirer konfronteras i denna ögonblicksbild med en verklighet som i hög grad fyllde den svenske legationspastorn Birger Forells dagar och nätter i den tyska huvudstaden från och med det nationalsocialistiska maktövertagandet 1933 fram till det att han 1942 utnämndes till kyrkoherde i Caroli församling i Borås. Ett uttryck härför finner vi i ett brev daterat 20 oktober 1933, i vilket Forell redogör för samtal i Berlin som han är involverad i och som handlar om åtgärder som kan vidtas i och utanför Tyskland för att bistå kristna som förföljs till följd av sin tro.¹²

Birger Forell visar tidigt medvetenhet om att den nationalsocialistiska revolutionen syftar till att skapa en form av diktatur som sträcker sig väsentligen längre i sina maktanspråk än despotier i det förflutna. Denna nya samhällsform beskriver Forell med ordet totalstaten. Han klargör att dess härskarvilja och kontrollbehov omfattar inte endast det offentliga livets institutioner utan ”individens hela tillvaro och väsen”.¹³ Den svenske pastorn i Berlin har således skarp blick för det fenomen som den amerikanska filosofen Hannah Arendt senare skulle dissekera i sina analyser av nationalsocialismen och sovjetkommunismen.¹⁴ Forell ger i *Svenska Dagbladet* 1933 röst åt de tyskar som ”med bävan” ställer sig frågan om vilket utrymme som finns för kristendom och kyrka i en sådan samhällstyp.¹⁵ Ett drygt år senare, i samband med installationen av den av Hitler tillsatte riksbiskopen Ludvig Müller, konstaterar Birger Forell att den tyska protestantismen

---

¹¹ Anthony Page, *The Nightmare Years*, filmatisering (Scanbox, 1989). William Shirer skildrar sitt möte med Tredje riket i *Dagbok från Berlin: En radioreporters anteckningar och kommentarer* (Stockholm, Natur och kultur, 1941). Shirer är mest känd i egenskap av författare till bästsäljaren i fyra delar *Tredje rikets uppgång och fall: Det nazistiska Tysklands historia* (Stockholm, Forum, 1961–1962).

¹² Brev från Birger Forell till Eivind Berggrav, 20/10 1933, NBF. Forell kom att i Victoriaförsamlingen bygga upp ett annex till Bekännelsekyrkans hjälpnätverk Kirchlichen Hilfestelle für Evangelische Nichtarier. Se Johan Perwe, *Bombprästen: Erik Perwe på uppdrag i Berlin under andra världskriget* (Stockholm, Carlsson, 2006), 36.

¹³ Birger Forell, ”Rikskyrka och riksbiskop”, i *Svenska Dagbladet*, 2/7 1933. I brev till en av sina utländska kontakter skriver Birger Forell: ”a real *totalitarian* state is a new thing in history, not to be compared with Frederick Rex, Napoleon or somebody else of the autocrats of the past”. Se Brev från Birger Forell till Herbert Dunelm, 17/10 1936, NBF.

¹⁴ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (New York, Schocken Books, 2004), först publicerad 1951.

¹⁵ Birger Forell, ”Rikskyrka och riksbiskop”.

befinner sig i ett nödtillstånd som saknar historiskt motstycke.¹⁶ De evangeliska kyrkorna i Tyskland har underordnats ”en våldsregim”, vilken med polisiära metoder och regelrätt terror förföljer präster och lekmän som inte lydigt hörsammar buden från centralmakten.¹⁷

Under åren 1933–1942 återkommer Forell i korrespondens, föredrag såväl som i tidnings- och tidskriftsartiklar gång på gång till ett budskap som i olika varianter handlar om präster som blivit utsatta för statsabsolutismens repressionsmaskineri. 1937, då attackerna mot kyrkorna åter tilltagit efter den relativa stiltje som härskat under olympiadåret 1936, ger Forell en utförlig skildring av den totalitära statens ansträngningar för att skrämja till underkastelse och kringskära vad som återstår av civilsamhällets oberoende plattformar:

Den nya våg av häktningar och av polisingripanden av annat slag, som med varje vecka stigit i höjden, började i maj och har i september nått så högt, att man räknar med att under de sista tre månaderna mer än 400 häktningar sammantaget företagits [...] på evangelisk sida. [...] Under maj och juni upptogs även en energisk förföljelse mot de studenter som trots utfärdat förbud åhört de teologiska föreläsningar, som anordnats av Bekännelsekyrkan som komplettering till universitetsutbildningen. [...] Den 25 juni utfärdade kyrkominister Kerrl en synnerligen ingripande förordning, varigenom [...] statliga finansutskott tillsattes för kyrkan med så vidsträckta fullmakter, att kyrkans hela organisation därigenom kommer under statens fullständiga kontroll.¹⁸

Utifrån denna situation gör Forell den pessimistiska bedömningen att de delar av den protestantiska kyrkan som söker upprätthålla självständighet visavi den nationalsocialistiska maktapparaten är på väg att drivas in i ett katakombliknande tillstånd.¹⁹

Forells rapporter om tillståndet för den evangeliska och den katolska kyrkan i Tredje riket utgör en provkarta på inslag i en totalitär och antikristen statstyps tyrannirepertoar. Hans skildring av den nazistiska despotin, är ett engagerat vittnesbörd om försöken att påtvinga den evangeliska kyrkan föhrerprincipen och rasideologin, om indragna kristna tidningar och tillbommade tryckerier, om tillsättning av prästtjänster och teologiska lärostolar med partiknektar, om beslagtagna herdabrev, om gatumobbar med uppdrag att störa gudstjänster, om förbud mot att samla in kollekt och så vidare. Särskild uppmärksamhet ägnar Forell åt nationalsocialismens kamp för att undergräva de katolska och protestantiska ungdomsorganisationerna till förmån för en strömlinjeformning av

---

¹⁶ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–aug. 1934”, i *Kristen Gemenskap*, 1934, 134. Samtliga Forells artiklar i *Kristen Gemenskap* publicerades anonymt.

¹⁷ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–nov. 1934”, i *Kristen Gemenskap*, 1934, 181.

¹⁸ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–sept. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937, 143 f.

¹⁹ *Ibid.*, 147.

det uppväxande släktet inom ramen för partikontrollerade massorganisationer.²⁰ Forell sätter den nationalsocialistiska strävan efter att andligen förstatliga ungdomen i perspektiv av retorik om att den tyska kulturens grundval utgörs av blodet och rasen.²¹

I det stora populärhistoriska intresse som idag omger Tredje riket har förföljda präster ingen framträdande plats. Hetsjakten på för regimen misshagliga grupper förknippas i första hand med judeutrotningen och i andra hand med mot romer, homosexuella och andra minoriteter riktad terror. I det tidiga 1930-talets Sverige var emellertid kraftmätningen mellan den nationalsocialistiska partiapparaten och oppositionen mot rörelsens kyrkopolitik ett stort ämne. Inte bara i vissa kyrkliga kretsar, utan också av ett antal framträdande publicister, sågs försöken att iklädda kyrkorna en national-

socialistisk skrud som ett av de främsta uttrycken för den revolutionära nyordningen i Tyskland.²² Med sin placering i skådeplatsens centrum blev Birger Forell på tidigt 1930-tal en efterfrågad person. Man såg honom gärna som föredragshållare på prästmöten i Sverige.²³ Av journalister på hemmaplan såväl som bland utrikeskorrespondenter i Berlin uppvaktades han med förfrågningar om intervjuer och om att skriva artiklar.²⁴

Kyrkokampen i Tredje riket gjorde Birger Forell till en efterfrågad person i svensk press. (Detalj ur Stockholms-Tidningen 1934)

²⁰ Temat är regelbundet återkommande i Birger Forells krönikor om den tyska kyrkostriden. Forell beskriver det biträde som riksbiskop Müller givit till Hitlerjugends monopolisering av ungdomen som en "fruktansvärd förbrytelse". Se brev från Birger Forell till Erling Eidem, 21/12 1933, Erling Eidems samling (Fortsättningsvis förkortat EES), *Landsarkivet i Uppsala*.

²¹ Birger Forell, "Den tyska kyrkostriden: Krönika juni-sept. 1935", i *Kristen Gemenskap*, 1935, 149.

²² Johan Sundeen, *Andelivets agitator: J A Eklund, kristendomen och kulturen* (Skellefteå, Norma, 2008), 401 ff. En utredning om partitaganden inom Svenska kyrkan för olika aktörer i den tyska kyrkostriden görs i Lars Gunnarsson, *Kyrkan, nazismen och demokratin: Åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919-1945* (Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis, 1995), framförallt 111-131. En av de kulturprofiler som intresserade sig för kyrkostriden var Torsten Fogelqvist, till vars inblick i händelseutvecklingen Birger Forell aktivt bidrog. Se Wilhelm Scharp, *Tavernan* (Stockholm, Kungliga biblioteket, 1971), 82. Fogelqvists tidsningsartiklar om kyrkostriden belyses i Ingmar Lundkvist, *Kulturprosten: Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare* (Stockholm, Carlssons, 2005), 250 ff.

²³ Birger Forell höll föredrag i Göteborg, Linköping och Uppsala om "Nationalsocialismen och den evangeliska kyrkan i Tyskland". Se brev från Birger Forell till Erling Eidem, 3/10 och 18/11 1932, EES.

²⁴ Christer Jäderlund, "Kulturkamp av gigantiska mått: Svenske Berlinpastorn om kyrkostriden i Tyskland", i *Stockholms-Tidningen*, 19/1 1934. Birger Forell publicerade 1933 tre stycken understreckare i *Svenska Dagbladet* om förhållandet kyrka och stat och om nyhedniska trosyttringar.

Utifrån negativa erfarenheter av att förekomma i dagspressens spalter blev Forell successivt mera restriktiv med att ge sin syn på händelserna i Tredje riket.²⁵ Sin största och viktigaste publicerade informationsgivningsinsats, som samtidigt var en kritisk granskning av den totalitära samhällsmodellen, gjorde Forell därför under anonymitetens mantel. Med början 1934 skrev han kvartalsrapporter under rubriken ”Den tyska kyrkostriden” i den ekumeniska tidskriften *Kristen Gemenskap*.²⁶ En starkt bidragande orsak till att Forell valde att publicera sig anonymt var hänsynstaganden både till den egna och de tyska vännernas säkerhet. Särskilt under Hitlers första år vid makten fick legationspastorn i Berlin talrika tillfällen till att varna och kritisera hemmastationerade journalister såväl som kyrkomän, vilka genom tanklösa formuleringar försatte människor i fara.²⁷

Svenska kyrkans man i Berlin såg det som en skyldighet inför Gud, den europeiska kristenheten och sitt eget samvete att göra allt vad som stod i hans makt för att sprida kännedom om kyrkornas situation efter den bruna revolutionen.²⁸ Det finns tydliga paralleller mellan Forells upplysningsgärning under 1930-talet och det mångåriga arbete som Michael Bourdeaux under 1970- och 1980-talen bedrev vid Keston College för att sprida kunskap om förhållandena för kristna och kyrkor under den marxist-leninistiska regimen i Sovjetunionen. Hit hör tron på kraften i det skrivna ordet, vikten av att samlas in dokumentation samt uppfattningen av att ha tilldelats en av Gud pålagd plikt att bistå pinade bröder och systrar.²⁹

Kyrkostriden har för Forell två huvuddimensioner: Dels kampen mellan nationalsozialismen och delar av de tyska kyrkorna om den organiserade kristendomens frihetsgrader och övergripande lojaliteter. Dels antagonismen och envigen *intern*t inom den evangeliska kyrkan mellan de s.k. tyskkristna, samlade i frontorganisationen Deutsche Christen, och den oppositionella trosrörelse som gick under namnet Bekännelsekyrkan (men alltså inte var en egen kyrka). Forell hade också ett intresse för att spegla vad som hände inom den s.k. tredje konfessionen och återverkningar härav på kyrkostriden. Med

---

²⁵ I början av 1934 efterfrågar SvD genom Gustaf Stridsberg – som spelar en roll i den svenska antinazismens historia – texter av Forell. Till följd av reaktioner i spåren på Christer Jäderlunds i ovanstående not omnämnda intervju, ville emellertid den svenske legationspastorn inte längre skylta med sitt namn i svenska tidningar. Se brev från Birger Forell till Erling Eidem, 30/1 1934, EES. Forells motvilja mot journalistkontakter framkommer också i brev från denne till Erling Eidem, 4/4 respektive 21/4 1933, EES. Om Gustaf Stridsbergs antinazism, se Rune Bokholm, *Tisdagsklubben: Om glömda anti-nazistiska sanningssägare i svenskt 1930- och 40-tal* (Stockholm, Atlantis, 2001), passim.

²⁶ Björn Ryman, *Brobyggarkyrka: Svenska kyrkans engagemang i utrikesfrågor* (Skellefteå, Artos, 2010), 172. I ett brev till Forell i slutet av 1936 tar redaktören för *Kristen Gemenskap*, Nils Karlström upp frågan om hur länge den löpande publiceringen av underrättelser om kyrkostriden ska fortgå. Se brev från Nils Karlström till Birger Forell, 29/11 1936, NBF. Nils Karlström skriver om Forell och andra kristna antinazister i *Kyrkan och nazismen: Ekumeniska aktioner mot nazismen 1933–34* (Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 1976).

²⁷ Se t.ex. brev från Birger Forell till SvD-journalisten Märta Lindqvist, odaterat, Märta Lindqvists papper, *Kungliga biblioteket*, Brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 17/10 1936, NBF samt brev till Erling Eidem, 2/10 1933, EES.

²⁸ Se t.ex. Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 27/6 1933 och 25/11 1933, EES.

²⁹ Michael Bourdeaux, *Sannerligen uppstånden: Lektioner i tro från Sovjetunionen* (Uppsala, Pro Veritate, 1985) innefattar ett kortare självbiografiskt avsnitt, 15–24.

den tredje konfessionen avsågs det konglomerat av nyhedniska grupperingar som utgav sig för att erbjuda en i förhållande till den judisk/orientalska kristendomen alternativ, genuint germansk, religiositet.³⁰ Eftersom det inte bara mellan utan också inom samtliga här nämnda aktörer i kyrkostriden – nazistpartiet, katolska kyrkan, Deutsche Christen, Bekännelsekyrkan och tredje konfessionen – pågick maktkamper och åsiktsslitningar är det en vittförgrenad bild av tros- och kulturkampen i Tyskland som ges i Forells artiklar.

Den långa svit av initierade rapporter från Tyskland i *Kristen Gemenskap* uppmärksammades 1943 i *Svenska Dagbladet* av Karl-Gustaf Hildebrand. Utan att röja att krönikornas upphovsman var Birger Forell skrev Hildebrand om en ”sensationell [...] journalistisk insats”, vilken i kraft av sin författares vidsträckta kunskaper torde sakna motstycke även internationellt.³¹ Till det som gör Forells skildring uppseendeväckande hör inte minst de svåra villkor under vilka hans texter tillkommit. Att få fram information i ett slutet samhälle präglad av propaganda, censur och den hemliga statspolisens arbete var i sig en bedrift, att förmedla dessa uppgifter till en icke-totalitär omvärld därtill en akt av mod.

Den som följer Forells bevarade korrespondens får snart klart för sig att han hade uppgiftslämnare i flertalet av de teologiska och politiska läger som står i centrum för hans ”världshistoriska reportage”. Forell hade studerat vid flera tyska universitet och under 1919–1920 lagt grunden för ett omfattande nätverk. Samtidigt hade han fått tillfälle att närmare lära känna olika trosriktningar.³² Till de vittförgrenade kontakterna bidrog inte minst vänskapen med religionsvetaren Rudolf Otto och involveringen i dennes planer på att skapa ett världsomfattande och allreligiöst freds- och försoningsförbund.³³

Att Birger Forell lyssnade aktivt på företrädare för andra synsätt än det egna, bidrog inte bara till rikedomen i infallsvinklar på kyrkostriden, utan också till nyanserade och inkännande porträtt av åsiktsmotståndare. Detta faktum är påtagligt när det gäller den nyhedniska rörelsen. Av betydelse var Forells personliga vänskap med den intellektuella förgrundsgestalten bland de tysktroende – indologen Wilhelm Hauer – och det intresse för tros- och samhällsliv i Indien som de hade gemensamt. Forell skriver i *Svenska Dagbladet* 1933 om professor Hauers livsresa:

---

³⁰ En av Birger Forells understreckare handlar om den tyska nyhedendomen. Se Birger Forell, ”Den tredje konfessionen i tredje riket”, i *Svenska Dagbladet*, 8/10 1933.

³¹ Karl-Gustaf Hildebrand, ”En kristen världskronika”, i *Svenska Dagbladet*, 14/3 1943.

³² Ögren, 14 skriver om ”Forells öppna sinne för andra trosriktningar och religioner”.

³³ Några år innan Birger Forell påbörjade sin tjänstgöring i Victoriaförsamlingen i Berlin deltog han som resesällskap och assistent åt Rudolf Otto på en forskningsresa med Indien som huvudsakligt resmål. Sina upplevelser skildrade Forell i *Från Ceylon till Himalaya* (Stockholm, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1929). Om relationen mellan Forell och Otto, se Ögren, 15 ff och Koeningswald, passim.

Fem år tjänstgjorde han som missionär i Indien. 'Han gick ut för att omvända andra, men kom själv omvänd tillbaka', som någon yttrat om honom. Hans omvändelse bestod [...] däruti, att han [...] i konfrontationen med de främmande religionernas bekännare förlorade tron på kristendomens absolutet. [...] Om hans oerhört starka religiösa förankring kan ingen som mött honom vara i tvivelsmål.³⁴

Relationen till Hauer var så stark att Forell ådrog sig sin ärkebiskops ogillande genom att diskutera förekomsten av en intressegemenskap mellan Bekännelsekyrkan och de under Hauers ledning stående tysktroende i kampen för religionsfrihet i Tyskland.³⁵

Birger Forells studieår i det av sviterna efter första världskriget lidande Tyskland får sägas vara huvudskälet till att han med ledig hand kan förena fördömanden av terrorn och rättslösheten i nationalsocialismens Tyskland med en förstående attityd till enskilda människor som i hopp om en nationell pånyttfödelse hade låtit teckna sina namn i NSDAP:s medlemsrullor.³⁶ När bataljonerna av brunskjortor hade börjat härja fritt skrev Forell att de pågående excesserna måste bedömas i perspektiv av att "det är ett djupt olyckligt folk som kämpar en förtvivlans kamp att avskaka fjättrarna från Versailles och [...] i denna kamp slår blint om sig". Segermakterna i kriget 1914–1918 har sin avgjorda skuld i tillskapandet av "förutsättningar för nationalsocialisternas hejdlösa framfart".³⁷ Även om Forell beklagade sig över bristen på förståelse för Tyskland i Sverige, torde förutsättningarna för att hans landsmän skulle ta till sig hans på en och samma gång antinazistiska och tyskvänliga budskap ha varit goda. Inte minst bland ämbetsbröder i Svenska kyrkan hade kritiken av Versaillesfreden varit hård.³⁸

Ett begrepp som Birger Forell genomgående använder för att fånga utvecklingen av de många olika sidorna av kyrkostriden i *Kristen Gemenskap* är fronter. Han ordar om den tysk-kristna fronten, bekännelsefronten etcetera. Detta ingår i ett språkligt mönster till vilket också begrepp som stridsläge, stridsmetod och vapenarsenal hör. Vi har åtminstone två skäl att observera dessa uttryck. Dels förefaller ordvalen i Forells framställningar i någon mån avspegla den militariserade – till stora delar bokstavligen i uniform skrudade – offentlighet som utgör ramen för hans berättelse. Dels säger uttrycket något om Forells informationsinhämtnings- och framställningsteknik. Likt en krigsreporter på plats följer han truppenas rörelser och konfrontationer och ger en så pass detaljerad inblick i skeen-

---

³⁴ Birger Forell, "Den tredje konfessionen i tredje riket".

³⁵ Rörande Hauer och religionsfriheten, se Brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 8/8 1933, NBF och brev till Erling Eidem, 2/10 1933, EES. I brev till Erling Eidem, 4/11 1933, EES, synes Forell backa och skriver att han förstär "Ärkebiskopens betänkligheter mot varje form av samgående med tredje konfessionen".

³⁶ Se till exempel Birger Forell, "Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1937–febr. 1938", i *Kristen Gemenskap*, 1938, 31.

³⁷ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 4/4 1933, EES.

³⁸ Om svenskyrklig kritik av Versaillesfördraget, se Sundeen, *Andelivets agitator*, 391 f.

det som endast en fysisk närvaro medger. I korrespondensen förmedlar Forell uppgifter om resor som han företar runt om i Tyskland för att fånga händelseutvecklingen i olika geografiska regioner, vilket ytterligare bidrar till mångsidigheten i framställningen.³⁹

Den svenske legationspastorn tog med sina krönikor i *Kristen Gemenskap* på sig ett uppdrag som han ansåg att en till någon ledande svensk dagstidning knuten specialkorrespondent egentligen borde utföra.⁴⁰ Forell beskriver för den norske biskopen Eivind Berggrav hur hans tillvaro alltmer kommit att fyllas av uppdraget att sammanställa en löpande historisk dokumentation: ”Det är för mig som att simma på en ocean att försöka hinna bearbeta den massa av material och upplysningar, som går genom mina händer. [...] Situationen är ju också sådan att det, som nu går förlorat svårligen kan återvinnas senare.”⁴¹

Den ”tysk-kristna fronten” porträtteras genomgående på ett negativt sätt av Birger Forell, vilket knappast är ägnat att förvåna med tanke på denna trosrörelses biologiska och synkretistiska karaktär. I ett 1932 antaget principprogram för Deutsche Christen heter det att den tysk-kristna gemenskapen ”betraktar ras, nation och nationell egenart såsom livsformer som Gud har skänkt och anförtrott oss”. Riktlinjerna innefattar vidare negerande av kristen universalism, uttalande mot rasblandning, samt stadgande om folkets rätt att skydda sig mot ”oduglingar och mindervärdiga”.⁴² Forell angav sin ton redan i samband med de riggade kyrkoval som hölls i juli 1933 och som enligt Svenska kyrkans man i Berlin präglades av ”makalös” terror och ”oerhörda” övergrepp från den tysk-kristna sidan. Forell vill inte förneka att det finns många hedervärda lekmän i Deutsche Christens led, men om organisationens av demagogi och äregirighet präglade ledning har han åtskilliga hårda ord att uttala. Likaså om präster med ”bildstormarnit”. Om dessa heter det bland annat att ”de icke alltid tycks veta när de tala om Hitler och när de tala om Frälsaren”.⁴³

Den svenske legationspastorn ser i de mest hårdföra grupperingarna inom det tysk-kristna lägret, de s.k Thüringen-kristna, en strömning som sätter nationalsocialismen över kristendomen och som betraktar den totalitära staten som högsta auktoritet i religiösa spörsmål. Någon avgörande skillnad mellan deras germaniserade kristendom och de utanför kyrkan stående tysktroendes förkunnelse är enligt Forell stundom svår att urskilja.⁴⁴

---

³⁹ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 10/8 och 25/11 1933, EES samt brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 8/8 1933, NBF. Kringresande informationsinhämtning är den metod som Forell rekommenderar för präster i Svenska kyrkan, vilka vill orientera sig om situationen i Tyskland. Se t.ex. Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 30/1 1934, EES.

⁴⁰ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 28/6 1933, EES.

⁴¹ Brev från Birger Forell till Eivind Berggrav, 24/10 1933, NBF. Om Svenska kyrkan i Berlin under Forells verksamhetsperiod, se Heribert Jansson, ”Victoriaförsamlingen på ”Tredje rikets” tid”, i Sven Ekdahl (red), *Svenska Victoriaförsamlingen i Berlin 1903–2003* (Berlin, Victoriaförsamlingen, 2003), 144–159.

⁴² Skrivningarna i riktlinjerna från 1932 återgivna efter Stig Jonasson, *Nazismen i dokument* (Stockholm, Prisma, 1990), 154.

⁴³ Brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 8/8 1933, NBF. (Detta av kraftfulla fördomanden av Deutsche Christen präglade brev skrev Birger Forell i Sverige.)

⁴⁴ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 148, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1934–jan. 1935”, i *Kristen Gemenskap* 1935, 39” samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937, 88 f.

I ett inlägg i dagspressen 1933 använder han uttrycket ”egenartad blodsteologi” för att karakterisera de tankegångar som har kanaliserats in i den evangeliska kyrkan och vars ursprung står att finna i nationalsocialistisk ideologi och mytologiska föreställningar om den germanska rasens naturliga religion.⁴⁵

Birger Forell upprörs också över ”konjunkturteologi”, ett uttryck som han i den katolske dogmatikern Karl Adams efterföljd använder om lärda män som av opportunistisk låter sig sköljas med av tidandans strömningar. Istället för att intellektuellt bistå Deutsche Christen, borde universitetens teologer agera väktare på muren i en tid då kristendomen grumlans med rasideologi.⁴⁶ Däremot är Forell inte utan medkänsla med de moderata element inom de tysk-kristnas led som kämpar i motvind för att fylla partiparollen ”positiv kristendom” med ett innehåll som är mera kristet än nyhedniskt.⁴⁷

Birger Forell framhåller att delar av den tyska evangeliska kyrkan präglas av sådan karaktärsbrist, att det är begripligt att vissa protestanter söker sig i riktning mot Rom. På katolskt håll visar man enligt honom en annan medvetenhet om vad en kyrka är och ska vara i förhållande till staten.⁴⁸ Under kyrkostridens tidiga dagar påtalade Forell för svensk publik att den evangeliska kyrkans utgångsläge var väsentligen sämre än den katolska kyrkans. Den senare kunde i kraft av sin internationella överbyggnad och mera samlade uppträdande bättre hävda sina intressen. Han beklagar att man på lutherskt och kalvinskt håll inte hade ägt bättre förstånd än att avvisa Rudolf Ottos några år tidigare lanserade tanke på en evangelisk senat, till vars uppgifter skulle ha hört att föra den samlade protestantismens talan i tider av kris och kaos.⁴⁹ I *Kristen Gemenskap* återkommer Forell gång på gång till den olyckliga splittringen mellan olika grupperingar inom Bekännelsekyrkan.⁵⁰

---

⁴⁵ Birger Forell, ”Rikskyrka och riksbiskop”.

⁴⁶ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 25/11 1933, EES. Forell yttrar sig i korrespondensen också kritiskt om svenska teologer/präster som har visat sympati för Deutsche Christen och den nazistiska kyrkopolitiken – bland dem liberalteologerna Emanuel Linderholm och Herman Neander. Se brev från Birger Forell till Erling Eidem, 17/7 1933, EES samt brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 17/10 1936, NBF. Anders Jarlert, *Emanuel Linderholm som kyrkohistoriker* (Lund, Lund University Press, 1987), 173, är kritisk mot att den kyrkohistoriska forskningen ofta har förbiset förekomsten av en liberalteologiskt motiverad pronazism och på ett tendentiöst sätt förbundet Hitlersympatier med en konservativ teologisk hållning.

⁴⁷ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 148. Begreppet positiv kristendom lanseras i paragraf 24 i NSDAP:s partiprogram (1920) och lyder: ”Vi kräver frihet för alla religiösa bekännelser i landet försävt de inte sätter statens existens i fara eller är stötande för den germanska rasens känsla för sedlighet och moral. Partiet som sådant ansluter sig till en positiv kristendom utan att binda sig vid en viss konfession. Det bekämpar den judisk-materialistiska andan i och omkring oss [...]”. Jonasson, 154 ff, har i sin sammanställning av dokument rörande Tredje riket en sektion rubricerad ”Kyrka och religion” med textutdrag av relevans för kyrkostriden.

⁴⁸ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 25/11 1933, EES.

⁴⁹ Birger Forell, ”Rikskyrka och riksbiskop”.

⁵⁰ Se t.ex. Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–aug. 1934”, 132 och ”Den tyska kyrkostriden: Krönika februari–maj 1936”, i *Kristen Gemenskap*, 1936, 91 f.

Från och med sin första publicerade krönika om kyrkostriden kontrasterar Birger Forell den tysk-kristna kristendomsframställningen och kyrkosynen mot synsätt odlade bland för bibel och bekännelse kämpande grupper bland tyska protestanter.⁵¹ Forell konstaterar att Deutsche Christen arbetar sig fram i det tyska folket med hjälp av den politiska maktapparatusens muskler, medan Prästernas nödförbund och den härur framvuxna Bekännelsekyrkan på alla tänkbara sätt får se sin handlingsfrihet kringskuren.⁵² I denna till yttre resurser sett ojämlika kamp är det dock enligt Forell den svagare parten som har samlat större delen av kyrkfolket bakom sig. Hans skriver sålunda 1937: ”Med få undantag predika de tysk-kristna prästerna [...] för betydligt glesare åhörareskaror (sic!) än Bekännelsekyrkans präster.”⁵³ En dimension av parti- och statsmaktens förstörelsearbete som Forell lägger särskilt stor vikt vid utgörs av frågor med bäring på utbildning och rekrytering av präster. Prästkandidater som uppvisar en i förhållande till en germaniserad kristendom oönskad trosprofil motarbetas av tysk-kristna intressen vid universiteten.⁵⁴ I skrivningar om en hotande prästbrist, till följd av sjunkande utbildningsvolymerna vid de teologiska fakulteterna, kan Forell tyckas peka fram emot den teologutbildning som han själv småningom skulle ta initiativ till bland tyska krigsfångar i Storbritannien.⁵⁵

Att Birger Forell i kyrkostriden har sin hemhörighet bland den krets som han brukar beskriva som den radikala falangen inom Bekännelsekyrkan, får kanske sitt tydligaste uttryck i ett brev till biskop Herbert Dunelm i slutet av 1936. Forell skriver att den med Martin Niemöller förknippade delen av Bekännelsekyrkan ”utgör den enda sant kristna” grupperingen i dagens Tyskland. Niemöller har genomskådat den nationalsocialistiska retorikens budskap om positiv kristendom och vunnit insikten att denna föga har att göra med den riktiga läran om Jesus Kristus. Forell vittnar om sin besvikelse på det s.k. lutherska blocket inom Bekännelsekyrkan, vilket enligt honom uppträdde som om det förläst sig på skrivningar om överheten i Romarbrevet. I sin ambition att demonstrera lojalitet med staten blundar dessa kyrkomän för det totalitära systemets från andra samhällsordningar väsensskilda karaktär.⁵⁶

Ett viktig, återkommande tema i Birger Forells framställningar är att förklara och försvara Bekännelsekyrkan inför publikerna som inte har tillgång till den helhetsbild som han

---

⁵¹ Birger Forell, ”Den tyska kyrkans kris”, 82 ff.

⁵² Se t.ex. Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935, 96.

⁵³ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1937”, 186, i *Kristen Gemenskap*, 1938.

⁵⁴ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–aug. 1934”, 133, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935, 202, samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–sept. 1937”, 144.

⁵⁵ Om den hotande prästbristen, se Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–sept. 1937”, 144. Om prästutbildningen bland männen bakom taggräden, se Johan Sundeen, ”Ett nytt Tyskland på brittisk mark: Birger Forells arbete bland krigsfångar 1944–1948”, i Johnny Hagberg (red), *Skara stift 1000 år* (Skara, Skara stiftshistoriska sällskap, 2014), 209 f.

⁵⁶ Brev från Birger Forell till Herbert Dunelm, 17/10 1936, NBF.

själva har förvärvat. I polemik med till utlandet riktade budskap från Goebbels propagandamaskineri, bestrider han sålunda att konflikten mellan kyrka och stat handlar om att den förra intervenerar i senares legitima sfär. I själva verket är det ju staten som tagit sig rätt att ingripa i religiösa angelägenheter.⁵⁷ Till den nationalsocialistiska propagandans stående nummer hörde också anklagelser mot kyrkorna för att splittra det tyska folket längs konfessionella linjer. På tyskkristet håll närdes tanken på en nationalkyrka som skulle samla alla religiösa yttringar under ett tak. Forell menar att föreställningen om en konfessionslös kristendom är motsägelsefull – en sådan företeelse skulle i själva verket utgöra en ny konfession.⁵⁸

I Forells krönikor framförs uppfattningen att den nationalsocialistiska partiapparaten och staten främjar tredje konfessionens missionerande bland det tyska folket: ”Denna ’nya hedendom’ får utbreda sig fritt. I tidskrifter, föredrag, böcker och kurser, delvis t. o. m. i skolan, inom SA, SS och Hitlerjugend får denna nya religion vinna inestet, under det att kyrkan nästan inte har någon möjlighet att sätta till motvärn.” För att underbygga dessa resonemang påvisar han att en rad katolska tidskrifter som har uttalat sig kritiskt om de tysktroende har drabbats av statens indragningsmakt.⁵⁹ Forell pekar på ett inneboende ideologiskt samband mellan nationalsocialismen såsom politiskt fenomen och nyhedendomen som religiöst dito. Chauvinism och antisemitism framhålls vara bärande beståndsdelar i dessa ömsesidigt befruktande strömningar.⁶⁰

I förhållande till den antipati som Forell visar Deutsche Christen är bilden av den tredje konfessionen i krönikorna om kyrkostriden mindre entydig. Han framhåller att det i samtidens Tyskland inte finns en hednisk trosrörelse, utan att detta religiösa fenomen består av en rad schatteringar som skiljer sig åt till framtoning och uppträdande. Med samma sorts finurliga humor som Forells dagböcker ger rikliga uttryck för, skriver han 1936 i *Kristen Gemenskap* att splittringen bland de tysktroende ”pågår med tysk grundlighet”.⁶¹ De höga tankar om förgrundsfiguren Wilhelm Hauers person som Forell uttrycker i *Svenska Dagbladet* 1933 skymtar fram också i *Kristen Gemenskaps* spalter, till exempel heter det att dennes ädla personlighet inte tillåter honom att delta i de grövsta angreppen på de kristnas tro och frälsare. Efter några år av kulturkamp mellan kristendom och hedendom menar den svenske legationspastorn likväl att ”ett tungt ansvar” vilar på Hauers axlar för att ha banat vägen för antikristna krafter som han ”icke kunnat behärska”.⁶²

---

⁵⁷ Se t.ex. Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 145 f och ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–sept. 1937”, 146.

⁵⁸ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937, 85.

⁵⁹ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1935”, 97.

⁶⁰ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1934–febr. 1935”, 43.

⁶¹ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1936” i *Kristen gemenskap*, 1937, 203.

⁶² Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika februari–maj 1936”, 93.

Birger Forell skriver att delar av den nyhedniska rörelsen har kommit att domineras av element som befinner sig på samma låg andliga och intellektuella nivå som kommer till uttryck i den kommunistiska gudlöshetspropagandan.⁶³ Särskilt stötande är de angrepp som Hitlers bundsförvant från ölkällarkuppen, den pensionerade generalen Erich Ludendorff, riktar mot kristendomen i den 1936 distribuerade pamfletten *Das Grosse Entsetzen: Die Bibel nicht Gottes Wort*.⁶⁴ Ett betydligt större hot mot kyrkan än distributionen av skändliga skrifter från tysktroende grupperingars sida, utgör emellertid den hedendom som frodas inom det nationalsocialistiska partiets kampgrupper och elitorganisationer. De största hoten mot Tysklands ställning som kristet land representeras således av Hitlerjugend, SA och SS samt nyhedniska ideologer i Hitlers omedelbara närhet med Alfred Rosenberg i spetsen.⁶⁵

Birger Forell fäster vidare skandinaviska läsares uppmärksamhet på de hot som riktas mot bekännelseetrogna kristna i svartskjortornas publikation *Schwartz Corps*. I detta organ likväl som i antisemitismens flaggskepp *Der Stürmer* anklagas Bekännelsekyrkans män och kvinnor för att vara landsförrädare och judeknektar.⁶⁶ Forell hade från Hitlerregimens tidiga dagar engagerat sig för förföljda judar och mot raspolitiken, och fick själv motta varningar för att han stod i begrepp att smädas i den av Julius Streicher utgivna publikationen.⁶⁷ Den svenske legationspastorn ser *Schwartz Corps* upphöjande av staten till religiöst kultföremål som representativt för den kristendomsfientlighet som florerar inom nazipartiets toppskikt. Han pekar på hur samma tendens kommer till uttryck i de riter som i SS:s regi utövas vid särskilda ordensborgar.⁶⁸ I en av sina krönikor framhäver Forell en skildring av nazismens innersta väsen, signerad den finske skriftställaren Olavi Paavolainen. Denne har, skriver Forell, ”sökt tolka det tredje rikets hemlighet [...] genom att framställa nationalsocialismen såsom den första egentliga religion som uppstått i Europa”. Forell finner denna ansats vara mera beaktansvärd än synpunkter framförda av ”teologer, som i nationalsocialismen icke kunna se något annat än en social och ekonomisk frihetsrörelse”.⁶⁹

---

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1936”, 202 f. Makarna Erich och Mathilde Ludendorff förfogade över ett eget förlag som distribuerade skrifter med politiskt-religiöst innehåll. Om makarna Ludendorffs betydelse för den nyhedniska rörelsen, se Karla Poewe, *New Religions and the Nazis* (New York, Routledge, 2006), 158–167.

⁶⁵ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1936”, 202 samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 145.

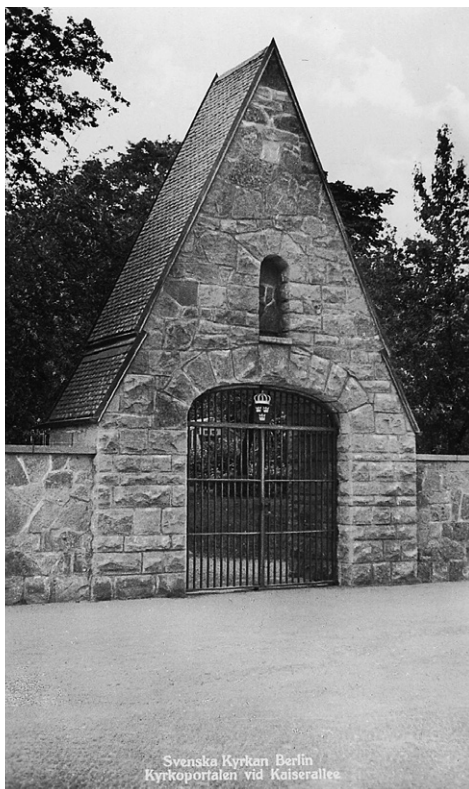
⁶⁶ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 147 samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1938, i *Kristen Gemenskap*, 1938, 196.

⁶⁷ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 2/3 1937, EES. Om Birger Forells insatser för förföljda judar, se Ögren, kapitel 2 och Perwe, passim. Birger Forells efterträdare i Victoriaförsamlingen Erik Perwe fortsatte sin föregångares räddningsinsatser. Se härom dels Perwe, dels Leonard Gross, *The Last Jews in Berlin* (New York, Caroll & Graf, 1999).

⁶⁸ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1936–febr. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937, 32 f samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1937–febr. 1938”, 27

⁶⁹ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1937”, 86. Boken Forell refererar till är Olavi Paavolainen, *Som gäst i tredje riket: En rapsodi* (Stockholm, Natur och kultur, 1937). Paavolainen, 6, skriver att hans intresse under sin vistelse i Hitlerlyskland fångats särskilt av ”de antikristliga strömningarna”. Paavolainen ägnar sig åt dessa bland annat i kapitlet ”Vid den tyska kraftens heliga källa” (som fått sitt namn efter makarna Ludendorffs tidskrift *Am Heiligen Quell Deutscher Kraft*).

Två år efter detta konstaterande publiceras Birger Forells sista krönika om kyrkostriden i *Kristen Gemenskap*.⁷⁰ Att han betalade ett personligt pris för sin upplysnings- och motståndsgärning i form av överansträngning och stundom vacklande hälsa, framgår med tydlighet av korrespondensen. Redan i slutet av 1933 beklagar Forell sig över att dygnets timmar är för få för att svara mot de många krav som kyrkans nödläge ställer honom inför. Också efter det att den anonyma rösten i *Kristen Gemenskap* har slutat tala står Forell i förbindelser med kyrkomän i Norden och Storbritannien för att ge dem aktuella upplysningar. 1942 skriver han de sista breven från Berlin till sin ”vördade Ärkebiskop och Broder”. I ett av dessa står följande rader om hur han tänker sig utgången av kyrkostriden att läsa: ”De antikristliga krafterna måste [...] tömma hela sitt förråd av vapen och ammunition i ständigt nya angrepp på Kristus och Hans kyrka, innan vi kunna skåda gryningen till en ny dag. Men den kommer!”⁷¹

Svenska kyrkan i Berlin under Birger Forells tid som kyrkoherde. Kyrkoportnen vid Kaiserallee.

⁷⁰ Det ligger nära till hands att anta att krigshotet och krigsutbrottet 1939 låg bakom att Forell slutade skriva sina kvartalsrapporter.

⁷¹ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 19/5 1942, EES.

Essä 2: Ett nytt Tyskland på brittisk mark: Arbetet bland krigsfångar 1944–1948

I efterkrigstidens Europa har tre svenskar framför andra utmärkt sig genom internationella hjälp- och försoningsinsatser. Två av dessa namn – Dag Hammarskjölds och Folke Bernadottes – är allmänt bekanta. De har ofta uppmärksammats och prisats för sina insatser. Den tredje personen, prästen Birger Forell, har emellertid fallit i glömska.⁷² För detta omdöme svarar den brittiske författaren Matthew Barry Sullivan. Han har skildrat de tyska krigsfångarnas verklighet i det förenade kungadömet i studien *Thresholds of peace* (1979). Sullivans iakttagelse står sig 38 år senare.

I en välfunnen beskrivning av Birger Forells liv heter det, att med honom var det så: ”att var han än blev ställd i livet, gjorde han sin post till ett centrum, där det skapades historia. Hans varma hjärta tillät honom inte att slå sig till ro, utan när en extraordinär uppgift var fullgjord, gick han utan stora ord och gester [...] över till nästa.”⁷³ Hösten 1942 lämnade Birger Forell, i ett uttrötat tillstånd, det av kriget alltmer plågade Berlin bakom sig. I en bil, som var fullastad med hemliga handlingar som han förvarade åt den av nazisterna illa sedda Bekännelsekyrkan, satte Forell kurs mot Borås och en väntande tjänst som kyrkoherde i Caroli församling.⁷⁴ Återkomsten till Sverige skedde i en känsla av förhöjd livskvalitet. För familjen Forell det var det uppenbarligen en lättnad att få verka i ett fredens och frihetens land, även om tillsättandet av tjänsten i Borås hade präglats av slitningar under vilka större delen av församlingen liksom stiftets domkapitel hade ställt sig bakom en annan kandidat.⁷⁵

Birger Forell installeras som kyrkoherde i Borås-Caroli 1942

⁷² Matthew Barry Sullivan, *Thresholds of Peace: Four Hundred Thousand German Prisoners and the People of Britain 1944–1948* (London, Hamish Hamilton, 1979), 74 f. Sullivan är inte ensam om att ställa samman namnen Folke Bernadotte och Birger Forell. Så gör även Herman Schlyter, *Svarta Sarah och andra gestalter* (Stockholm, Diakonistyrelsens förlag, 1963), 148. Han skriver att dessa två gestalter hör till de personer som med rätta kan beskrivas som ”moderna barmhärtiga samariter”.

⁷³ Utsnitt ur minnesartikel i *Sonntagsblad* 27/7 1958 av Harald von Koeningswald, citerat och översatt i *IM: Inomeuropeisk mission: individuell människohjälp: rundbrev*, nummer 6/årgång 14.

⁷⁴ Uppgiften att Birger Forell medförde Bekännelsekyrkans hemliga handlingar i ekipaget till Sverige, är hämtad från en intervju med Birgers son Urban Forell. Se Mikael Hermasson, ”I skuggan av en far”, i *Borås Tidning*, 24/12 2005.

⁷⁵ Rörande Forells upplevelse av att åter verka i Sverige, se Koeningswald, 164. Egon Åhman, *Bilder ur kyrkolivet i Borås under 1900-talet* (Borås, Borås kyrkliga samfällighet, 1985), 157 ff, ger en detaljerad framställning av tillsättningsfrågan i Borås Caroli församling 1944.

Den jämförelsevis rofyllda tillvaron i Sverige varade inte längre än knappa ett och ett halvt år. Våren 1944 hörsammade Birger Forell en vädjan från utlandet och gick därmed, med tiden i Borås som mellanspel, ”från en extraordinär uppgift” till en annan. Det var en av nyckelgestalterna i Forells internationella kontaktnät, biskop George Bell i Chichester, som via Svenska kyrkans ärkebiskop Erling Eidem efterfrågade Forells tjänster. Närmare bestämt ville den framsynte brittiske kyrkoledaren anförtro den andliga och kulturella omsorgen om den växande skaran tyska krigsfångar i England till Forell. Att valet föll på denne, har satts i samband med tre faktorer. För det första hans goda språkkunskaper, för det andra den mångåriga erfarenheten av tyskt samhällsliv samt för det tredje hans kärlek till det tyska folket.⁷⁶ Det fanns emellertid ett problem som måste hanteras – Birger Forells kända antipatier visavi den nazistiska regim som ännu hade Tyskland i sitt grepp. Inom den internationella KFUM-rörelsen fanns en fruktan för att man på officiellt tyskt håll skulle reagera kraftigt mot utnämningen och till följd härav försvåra arbetet med allierade krigsfångar i Tyskland. Erling Eidem inskräpte därför att Forell i sin nya roll inte fick ge uttryck för vad som kunde uppfattas som antinazistisk propaganda.⁷⁷

Bortsett från i indirekta relationer med det officiella Tyskland, underlättade det namn som Forell vunnit sig som motståndare till den totalitära regimen utövandet av hans nya uppdrag. Han besatt i egenskap av antinazist ett betydande förtroendekapital både på brittisk och på svensk mark. I dessa geografiska rum fick han inte sällan föra medlidandets och folkförsoningens talan mot det förakt, för att inte säga den avsky, som i krigsslutets Europa växte sig allt starkare mot tyskar och tyska uttryck i allmänhet. Efter att ha tittat på en brittisk propagandafilm på bio en av de första dagarna i England gör Forell på kvällen en notering i dagboken: ”Hat, hat, hat!”. Tre ord som ofta skulle återkomma.⁷⁸

Det var en vid tiden vitt spridd uppfattning att tyskarna inte förtjänade bättre än att framleva under knapphet och i isolering. Matthew Barry Sullivan citerar krönikören John Gordon i *Sunday Express*: ”The Germans in my view should be outlawed from the civilised world until the present generation of Germans is dead.”⁷⁹ Det fanns hos Birger Forell en ådra av fyndighet som kommer till uttryck i slagkraftiga formuleringar, vilka samtidigt är belysande för hans tanke- och förhållningssätt. Om opinionsbildare som ville behandla tyskar utan urskiljning och barmhärtighet heter det sålunda: ”Ja, Tyskland är ett problem, men även de som tala om detta problem här äro ett stort problem.”⁸⁰

---

⁷⁶ Loscher, 287.

⁷⁷ Koeningswald, 168.

⁷⁸ Birger Forell, Dagboksnotering, 21/4 1944, NBF.

⁷⁹ Sullivan, 87.

⁸⁰ Birger Forell, Dagboksnotering, 23/6 1944, NBF.

Genom sin närvaro i det brittiska samhället var männen bakom taggtråden en grupp av tyskar vars villkor var särskilt påpassade av pressens opinionsbildare. Inte minst uppgifter om missförhållanden bland engelsmän i tysk fångenskap skapade ett tryck mot vad som uppfattades som en alltför generös behandling av tyska krigsfångar.⁸¹

Överfarten till England i april 1944 var för Birger Forell början på en period om fyra års tid under vilken han upprepade gånger inkom med tjänstledighetsansökningar. Sammanlagt var kyrkoherden under denna tid borta från sin församling inte färre än 37 månader, ett förhållande som inte passerade utan störningar på hemmaplan.⁸² Efter det att de sista fånglägren i England avvecklades 1948 kom Forells uppmärksamhet fortsatt att splittras fram till dess att han pensionerades 1954 för att helt kunna ägna sig åt åtaganden i Tyskland.⁸³ Även om Forells effektiva tjänstgöringstid i Caroli församling och Skara stift var begränsad, kom han och hustrun Calise att sätta prägeln på församling och stift. Dett inte minst genom den omfattande Tysklandshjälp som organiserades i Västergötland i allmänhet och i Borås i synnerhet. Det har om församlingshemmet i Caroli sagts att det tidvis liknade ett packhus till följd av alla insamlade föremål.⁸⁴

Under Birger Forells första månader i Storbritannien hade den brittiska lägerverksamheten ett relativt begränsat omfång. Så länge det fanns fruktan för en tysk invasion av engelskt territorium ville man inte ha mängder med tyskar internerade i landet. Tillfrångatagna soldater fördelades istället på andra delar av det brittiska imperiet/samväldet. Efter de allierades framgångar i Normandie sommaren 1944 kom den situationen att ändras drastiskt. Antalet fångar mångdubblades i rask takt och interneringslägren blev till ett påtagligt inslag i det brittiska samhällslivet.⁸⁵ Den närmast explosiva utvecklingen finns fångad i ett brev från Forell till Skarabiskopen Gustaf Ljunggren: ”Nu hinner man knappt hämta andan. Allt snurrar runt. [...] Jag har nu ungefär 30 sjukhus och 40 läger, men när Du läser detta, så kanske det är dubbelt så många.”⁸⁶

Birger Forell ställde sig till förfogande som självårdare för männen bakom taggtråden, en grupp som var i stort behov av att ha en terapeutisk, tröstande och inkännande person att vända sig till. Dagboken rymmer många hjärtskärande ögonblicksbilder och beskrivningar av grymma människöden, exempelvis skriver Forell om två män som

---

⁸¹ Sullivan, 75–85.

⁸² Åhman, 159 ff.

⁸³ Forell var de två sista åren innan sin pensionering tjänstledig utan lön för att arbeta i Tyskland. Hans försörjning tryggades under den tiden av personer inom det privata näringslivet i Sverige.

⁸⁴ Ögren, 76. Vad som tidigare har sagts om Forells undanskymda plats i den nationella historieskrivningen, äger viss relevans också för den regionala och lokala. I trebandsverket *Borås Stads historia* finns emellertid en kortfattad beskrivning av Forells person och verk. Se Bengt Berglund, *Borås Stads historia 3: Omstrukturering och anpassning 1920–2000* (Lund, Historiska media, 2005), 263.

⁸⁵ Koeningswald, 172 f.

⁸⁶ Birger Forells brev till Ljunggren citerat efter Ögren, 54.

till följd av allvarliga skador – amputerade ben respektive förlorad syn – inte har vågat kontakta hemmet i Tyskland. Hur skulle de som krymplingar tas emot av hustru och barn? Forell lade ned betydande möda på att anförskaffa böcker, instrument, teaterrekvisita samt sportartiklar till krigsfångarna för att bryta tristess, motverka apati och fylla fångenskapens dagar med uppbyggliga aktiviteter.

En annan uppgift som Forell pålade sig var att erbjuda intellektuell stimulans genom bildande föredrag.⁸⁷ Till exempel föreläste han om teologen och filosofen Albert Schweitzer samt om den Indienresa som han hade genomfört som resesällskap och assistent till den tyske teologen Rudolf Otto på sent 1920-tal. Utöver kunskapsförmedlingen som sådan, ville den svenske kyrkoherden genom sina anföranden ge sin bild av vilka livets viktigaste värden var.⁸⁸ Forell sammanfattade begreppsligt denna kulturella och religiösa verksamhet som omsorg om fångarnas ”andlig välfärd”.⁸⁹

Birger Forell höll i olika sammanhang anföranden och odlade kontakter med myndigheter och med opinionsbildare för att åstadkomma förbättringar av lägertillvarons vardag. Bland dem som han sammanträffade med återfanns Basil Kingsley Martin, ansvarig redaktör för tidskriften *The New Statesman* och enligt den svenske kyrkoherden ”den bäst informerade journalisten i London”.⁹⁰ Forells strävanden efter att skapa gynnsammare förhållanden för krigsfångarna innefattade stundom kritik av engelska makthavare, vilket inte sågs med blida ögon. Vid ett möte på det brittiska War Office fick han veta att det inte ankom på honom, som var engelsmännens gäst, att offentligt yttra sig kritisk om regering och myndigheter.⁹¹ Också på svensk mark verkade Forell med olika medel för att segermakterna skulle behandla det slagna Tyskland med större empati. Han efterlyste ökade insatser för att begränsa nöden i de ockupationszoner som hade upprättats av de allierade. År 1946 gav han ut en liten skrift, i vilken han hade samlat appeller och tidningsartiklar i denna anda från fyra länder.⁹²

Forells arbete bland de internerade tyskarna begränsade sig inte till att skänka tröst och tidsfördriv för stunden. Hos Birger Forell grodde, i likhet med hos den för sitt strategiska sinne kände biskop Bell, tankar på vad som skulle hända med Tyskland efter det nederlag som Europa väntade på. I motsats till den engelska tidningsvärldens blodhundar drevs Bell av tanken att återföra det tyska folket till den internationella gemenskapen. I hans och Forells framtidsbild hade krigsfångarna en bestämd plats. Runt om i England satt män internerade som skulle kunna få viktiga roller i återuppbyggnaden av Tyskland,

---

⁸⁷ Koeningswald, passim och Ögren, passim.

⁸⁸ Koeningswald, 170.

⁸⁹ Birger Forell citerad efter Ögren, 66.

⁹⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 8/5 1944, NBF.

⁹¹ Sullivan 183.

⁹² Birger Forell, *Skall Sir Ben få bestämma över vårt samvete? En sammanställning av rapporter, utprop, resolutioner och uttalanden från England, Danmark, Sverige och Tyskland med uppfordran att deltaga i hjälpverksamheten för begränsandet av nöden i Tyskland* (Borås, Borås Tidnings tryckeri, 1946). Den Sir Ben som åsyftades i skriftens titel var livsmedelsministern i England Sir Ben Smith, som ställt sig avvisande till förslag för insatser mot svälten i Tyskland från organisationen Save Europe Now.

som efter ett decenniums totalitärt styre och allierade bombräder var sönderslaget till oigenkännlighet. Bakom stängslan runt om i England fanns med andra ord resurser för framtiden.⁹³

En koncentrerad bild av målen för det integrations- och restaurationsförberedande arbete som Forell utförde i fångslägren, återfinns i ett brev från Hugo Cedergren, verksam vid KFUM:s krigsfångehjälp. Brevet tillställdes kyrkorådet i Caroli församling i akt och mening att frigöra kyrkoherden för fortsatt verksamhet på brittisk mark: ”Hans insats har icke endast kommit krigsfångarna direkt till godo utan har också sträckt sina verkningar till dessa krigsfångars hemländer. För uppbyggandet av ett nytt Europa är denna gärning förvisso av betydelse”. Det arbete som samhälls- och fredsarkitekten Forell bedrev syftade till byggandet av ett Tyskland på ”kristen och demokratisk grund”.⁹⁴

En del i Birger Forells medvetna integrering av bildningssträvande och återuppbyggnadsarbete, var att skapa ökat medvetande om att det fanns ett annat Tyskland än det som hade talat genom maktens järnnävar och erövringskrigets gevärspipor. Han berättade om den tyska konsten, musiken och ”anden” och vad dessa hade betytt för hans personliga utveckling.⁹⁵ Här möter vi ett utflöde av Forells kärlek till den tyska kulturkretsen och dess historiska yttringar. Nationalsocialismens maktövertagande var en revolution som riktade sig mot ”det sanna Tyskland”.⁹⁶ På tioårsdagen av de långa knivarnas natt konstaterar Forell att den verklighet han mötte i fångslägren var en av ”verkningarna av den regim som visade sitt verkliga ansikte den 30 juni”.⁹⁷

Forells Englandsbaserade arbete för ett nytt Tyskland måste med nödvändighet ställas i relation till hans förståelse av nationalsocialismen. De bilder han förmedlade av ett tänkt efterkrigstyskland kan i hög grad förstås som en reaktion inte bara på nazismen som sådan utan också på vad som hade förorsakat rörelsens uppkomst och framgång. I ett föredrag som Forell håller ett par månader innan överfarten till England ger han sin syn på vad som ytterst gjorde det möjligt för brunskjortorna att få Tyskland i sitt grepp: ”De ansvariga ledarna inom den nya rörelsen kunde bygga på ett par mycket fasta fundament, som hjälpte dem fram till makt och härlighet [...]: Den sekulariserade nutidsmänniskans andliga hemlöshet, och den skrämmande omfattning som denna hemlöshet hade tagit, inte bara i Tyskland utan i hela västerlandet.”⁹⁸ Utifrån denna grundhållning var de enligt Forell viktigaste uppgifterna för återuppbyggnaden av Tyskland inte av materiell art, utan sådana som tog sikte på att bryta olika uttryck för andlig nöd.⁹⁹

---

⁹³ Sullivan, 81.

⁹⁴ Cedergren citerad efter Åhman, 161.

⁹⁵ Birger Forell, Dagboksnotering 12/8 1944, NBF.

⁹⁶ Sullivan, 80.

⁹⁷ Birger Forell, Dagboksnotering 30/6 1944, NBF.

⁹⁸ Birger Forell, ”Den evangeliska kyrkan och den nationalsocialistiska staten: Föredrag 23/2 1944”, NBF. För en diskussion om svensk kristen antinazism, se Sundeen, *Andelivets agitator*, kapitel 9.

⁹⁹ Birger Forell, ”Dagens Tyskland och Sveriges hjälpkationer”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat nyhetsbrev.

Med sorg i rösten talar Birger Forell 1942 om hur svårt många inom samhällets intelligenta och i kyrkans led på 1930-talet hade att inse att nationalsocialismen var en negation av den kristna livssynen. Redan det faktum att såväl kristendomen som nazismen är övertygelser som vill omfamna det mänskliga livet i sin helhet gjorde konflikten oundviklig. Forell förstod åskådningsskriden i Tyskland som en kraftmätning mellan det kristna korset, med dess inneboende krav på att lyda Gud mer än människor, och det nationalsocialistiska hakkorset – symbolen för människans underkastelse under den totala staten och dess rasideologi.¹⁰⁰ Det fanns mellan Forell och den man som hade kallat honom till det förenade kungadömet – biskop Bell – en grundläggande åsiktsgemenskap. Bell hade sålunda 1937 framhållit att det enskilt allvarligaste problemet i världen var att nationalsocialismen hotade att tillintetgöra kristendomen i Centraleuropa och därmed besegla det sanna Tysklands undergång.¹⁰¹

Det är inte överraskande att Birger Forell såg sig själv som något av en missionär i det utsnitt av Tyskland som han bearbetade i fånglägren. Hans minnesanteckningar innehåller åtskilliga uttryck för hur kampen mellan korsen fortgår i lägren. Dagbokens vittnesbörd handlar om soldater som slits mellan en i unga år förvärvat nationalsocialistisk övertygelse och en under fångenskapen vaknade kristen tro. Forell nämner förekomsten av läger där en aggressiv nazism dominerar i en sådan utsträckning att det är farligt att öppet skylta med kristen tro.¹⁰² När stora grupper av krigsfångar fördes över till England från Nordamerika skärptes konflikten mellan kristendom och nazism i flera läger. De från andra sidan Atlanten nyanlända internerna förefaller i högre utsträckning ha haft den nationalsocialistiska övertygelsen intakt, vilket innebar prövningar och bakslag för det återkristningsarbete som Forell bedrev.¹⁰³

Dessa bakslag bryter av mot de många uttrycksfulla skildringar för religiösa ceremonier och upplevelser som Forells anteckningar rymmer. Han ger oss bilder av överfulla baracker som för någon timme får tjäna som kyrkorum. Han skriver om bön och psalmsång som bärs fram med kraft. Forell vittnar om hur han i stunder av stark andlig laddning upplever sig gå ur sig själv, för att helt och hållet bli ett redskap för Kristus.¹⁰⁴ När Forell väddar till ärkebiskop Eidem att Svenska kyrkan ska sända fler präster till lägren framhåller han särskilt den möjlighet som finns till att omvända människor till tro.¹⁰⁵

---

¹⁰⁰ Birger Forell, ”Den evangeliska kyrkan och den nationalsocialistiska staten”, NBE.

¹⁰¹ Sullivan, 80.

¹⁰² Berättelsen om kanadensiska läger där det var livsfarligt att vara kristen återges i Ögren, 82. Sönke Neitzel och Harald Welzer, *Soldater: Om kamp, dödande och död* (Stockholm, Brombergs, 2013), 229–257, ger en på forskning i brittiska krigsarkiv baserad bild av hur tillfångatagna tyska soldater såg på nationalsocialismen och på Hitler. Författarna gör bland annat följande konstaterande (sid 230): ”Trots att allt färre trodde på en tysk seger överlevde dock tron på och kulten kring Führern förvånansvärt länge.”

¹⁰³ Sullivan, 171 f.

¹⁰⁴ Ögren, 61 f.

¹⁰⁵ Koeningswald, 190.

Om den alldeles särskilda stämning som religiösa aktiviteter riktade till fångarna kunde skapa har flera medarbetare till Forell skrivit. En av dem framhåller att han ”aldrig upplevt en mera levande kyrka än den bakom taggtråden”.¹⁰⁶ Bland den skara personer som arbetade med själslig och kulturell omsorg om de tillfångatagna soldaterna tyckte sig flera ha skäl att tala om en väckelse.¹⁰⁷ Det är emellertid inga idylliserande teckningar av det andliga tillståndet i lägerlivet vi får oss till livs, snarare ska de små berättelserna om uttryck för ett levande trosliv förstås som ljusglimtar i mörkret. Tillvaron i lägren rymde betryckhet och själsliga kval orsakade av krigsupplevelser, egna och andras övergrepp, fångenskap, oro för familj och hemland samt för det liv som väntade efter interneringen.¹⁰⁸

Birger Forell – krigsfångarnas vän. Minnestavla vid Svenska kyrkan i Berlin.

I sitt tidigare nämnda brev till kyrkorådet i Caroli församling framhåller Hugo Cedergren särskilt betydelsen av en teologiutbildning som Birger Forell inom ramen för krigsfångearbetet har tagit in initiativ till.¹⁰⁹ Under sina besök hos männen bakom taggtråden hade Forell mött många unga soldater med ofullständiga högre studier. Intresserade studenter och tänkbara lärare identifierades genom förfrågningar till lägren runt om i England. Dessa kandidater fick därefter sin politiska lämplighet prövad av den brittiska krigsmyndigheten. Efter att ha fått klartecken kunde den första kullen av studenter påbörja en lärdomsresa med säregen inramning. Deras nya vistelseort var Norton Camp, det läger som hade valts ut som hemvist för den så kallade teologiska fakulteten och för en parallellt organiserad lärarutbildning. Till de tids- och mödosamma förberedelsearbetet hörde att lägga grunden till ett teologiskt bibliotek. Detta skulle till sist komma att omfatta 1 800 titlar.¹¹⁰

Vid invigningsceremonin i augusti 1945 predikade Forell över bibelordet ”Sanningen ska göra eder fria” (Joh. 8:32), ett ämnesval som kan ha inspirerats av hans beundran för Mahatma Gandhi. I Forells 1929 utgivna bok om sin och Rudolf Ottos Indienresa framhävs särskilt sanningsmotivets plats hos Gandhi.¹¹¹ Också det motto som valdes för

¹⁰⁶ Ingemar Lindstam, ”Kyrka bakom taggtråd”, i *Växjö stifts hembygdskalender*, 1985, 62.

¹⁰⁷ Koeningswald, 198.

¹⁰⁸ *Ibid*, passim.

¹⁰⁹ Åhman, 161.

¹¹⁰ Koeningswald, särskilt 192 ff och 225 ff. Se också Ögren, 56 ff.

¹¹¹ Birger Forell, *Från Ceylon till Himalaya*, 288. Om Gandhis betydelse för Forell, se också Ryman, *Brobyggarkyrka*, 169 ff.

teologutbildningen i Norton Camp – *Fide non Armis* (genom trons kraft, inte vapens) – kan föra tankarna till Gandhi. Forell hade två huvudmål med utbildningssatsningen i Norton Camp: att råda bot på bristen på själasörjare för krigslägrens behov och att genom studier forma unga män till att göra tjänst i det restaurationsarbete som stundade i kyrka och samhälle i efterkrigstidens Tyskland.¹¹² Verksamheten i Norton Camp integrerades på flera sätt med det övriga krigsfångearbetet. Exempelvis distribuerades ett par för lägertillvaron tillskapade tidskrifter från Norton Camp.¹¹³

Efterhand kom lärarkapaciteten i lägret att byggas ut och den akademiska kvaliteten att höjas genom att man anlät gästlärare. Dessa hämtades från England, Schweiz och Sverige. Till de svenskar som föreläste där hörde Anders Nygren. Han hade i likhet med Birger Forell engagerat sig i den tyska kyrkokampen och mot nationalsocialisterna. Förutom av en stark mellanmänsklig gemenskap och ett religiöst liv kretsande kring Guds godhet och barmhärtighet, präglades tillvaron i Norton Camp av ett aktivt kulturliv med musik och teater. Bland annat uppförde fångarna pjäser av Shakespeare.¹¹⁴

Flera av de studenter som fick förmånen att i Norton Camp fylla sin fångenskap med mening och gavs möjlighet att finna sina framtida livsuppgifter blev småningom professorer i teologi.¹¹⁵ Till dessa hörde Jürgen Moltmann. Han har satt sin inflytelserika bok *Theologie der Hoffnung* i samband med de erfarenheter han gjorde som student i lägret 1946–1948. Moltmann har i en självbiografisk artikel beskrivit Norton Camp som ”Englands generösa gåva till tyska krigsfångar”. I denna ”klosterlika” miljö gavs han tillfälle till att botanisera i bibliotekets samlingar av teologi, filosofi likväl som poesi. Norton Camp blev för Moltmann till en unik upplevelse av andlig rikedom och intellektuell intensitet.¹¹⁶ Ett annat tecken på den djupgående påverkan som tillvaron i Norton Camp utövade på många studenter är att åtskilliga av dessa personer på femtioårsdagen av utbildningsinstitutionens invigning återvände dit. Den före detta lägerchefen Major Boughton har konstaterat att det inte torde finnas många före detta interneringsläger i världen till vilka de som en gång suttit inspärrade där återvänder frivilligt och med tacksamhet i hjärtat.¹¹⁷

---

¹¹² Loscher, 287 f.

¹¹³ Koeningswald, 194 och 230.

¹¹⁴ Loscher, 289 ff. Anders Nygrens viktigaste bidrag till debatten om kyrkorna i Tyskland var *Den tyska kyrkokampen: Den evangeliska kyrkans ställning i tredje riket* (Lund, Gleerups, 1934). Boken översattes till flera språk.

¹¹⁵ Loscher, 298.

¹¹⁶ Jürgen Moltmann, ”From Physics to Theology – A Personal Story”, i *Science & Christian Belief*, nummer 2/vol. 24, 102 ff. Enligt Ryman, *Brobyggarkyrka*, 175 (not 352) ska Moltmann i Uppsala 1998 ha vittnat om Forells stora betydelse för sin teologiska utveckling.

¹¹⁷ Moltmann, 104.

Egon Åhman har om Forells insatser för krigsfångarna och för tiotusentals utsatta människor i det av kriget föröddade Tyskland sagt att dessa gärningar representerar ”ett mycket hedersamt och viktigt blad i kyrkolivets historia”.¹¹⁸ Vad gjorde dessa insatser möjliga? Om vi begränsar svaret till Forells personliga egenskaper, så hade han en mångsidig begåvning. Denna inrymde bland annat människokännedom och förmåga att vinna personer och ekonomiska medel för sin sak. Vidare ägde Forell en entreprenörs kvaliteter, en oerhörd arbetskapacitet samt inte minst empatins gåva. Historikern Björn Ryman har pekat på betydelsen av djupare liggande psykologisk-religiösa faktorer och framhållit att Forell drevs av en av Gud vägledad livsuppgift att bistå lidande och nödställda människor.¹¹⁹ Som sonen Urban Forell har framhållit kan det ha legat nära till hands för Birger Forell att engagera sig för av livet hårt provade människor till följd av hans egna förluster. Mannen som om krigsfångarna sade att han ville behandla var och en av dem som sin egen son, hade på 1920-talet själv förlorat två av sina pojkar.¹²⁰

---

¹¹⁸ Åhman, 166.

¹¹⁹ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 190. Jfr Ingrid Arvidsson, *Öden i vår tid* (Stockholm, Rabén & Sjögren, 1987), 68.

¹²⁰ Urban Forell, ”Flyktingarnas och krigsfångarnas vän: Ett porträtt av Birger Forell”, i *Fulbälsningar till församlingarna i Skara stift*, 1968, 49.

Essä 3: Ett Europa i miniatyr: Historien om Gripenbergskommittén

---

En krets av tyska män och kvinnor som om omständigheterna hade velat annorlunda skulle ha räknas till de kristna martyrernas skara i nationalsocialismens Tyskland. Detta var vad ett antal massmedier mötte i småländsk herrgårdsmiljö i mars 1948. Till de frågor som behandlades på presskonferensen hörde hur svenska efterkrigsåtgärder skulle kunna bidra till att överbrygga den söndring av Europa som Tredje rikets aggressioner hade orsakat.¹²¹

Omgivna av småländsk natur gavs representanter för vad som under och efter andra världskriget ofta kallades det andra – det humanistiska – Tyskland möjlighet att på Gripenbergs slott samtala och umgås med kollegor från tidigare av Hitlers militära styrkor ockuperade länder såsom Danmark, Norge och Holland.¹²² Besökarna på friherreparet Hermelins egendom kom huvudsakligen från den andliga och kulturella odlingens fält samt från de medicinska och sociala professionerna, men även hemarbetande kvinnor fanns rikligt representerade. Birger Forells dagbok bär många tecken på insikter om de tunga bördor som den sistnämnda gruppen bar på under och efter kriget.¹²³

Tranåspostens reporter skrev att de undernärda och utarbetade tyskar som under en tid framåt skulle komma att vara gäster på Gripenbergs slott förenades av det faktum att ”de aldrig varit engagerade i nazist-organisationer”.¹²⁴ Delar av besökarkollektivet hade genomlevt direkta konfrontationer med Hitlerregimen. Flera av de män och kvinnor som bjudits in till en sex veckor lång rekreationsvistelse på egendomen utanför Tranås hade sålunda haft Gestapo i hälarerna och/eller varit misstänkta för inblandning i 20 juli-kuppen, då en skara motståndsmän med greve Claus von Stauffenberg i spetsen försökte genomföra ett tyrannmord.¹²⁵ Bland de män som hade tillskrivits av Gripenbergskommitténs sekreterare Birger Forell återfanns till exempel Fritz Söhlman. Han hade i egenskap av redaktör för Bekännelsekyrkans organ *Junge Kirche* haft den hemliga statspolisens

---

¹²¹ ”Både den andliga och materiella nöden i Tyskland katastrofal”, nyhetsartikel i *Tranåsposten*, 3/3 1948, ”Gripenbergs gamla träslott en dröm för kyrkoherde Forells tyska gäster”, nyhetsartikel i *Stockholms-Tidningen*, 3/3 1948 samt ”Nya krafter till andlig återuppbyggnad beredes på Gripenberg”, nyhetsartikel i *Östgöta-Correspondenten*, 3/3 1948.

¹²² Om betydelsen av föreställningen av ett andra, humanistiskt Tyskland i perspektiv av svensk efterkrigshjälp, se Linder, 51. Argumentationen om förekomsten av ett humanistiskt Tyskland, som förkroppsligades i antinazismen, förekom både inom den politiska högern och vänstern i Sverige. För högern fanns nyckeln till det humanistiska Tyskland i historien, den nationalsocialistiska eran var en avvikelens parantes. Inom vänstern knöts föreställningen om det humanistiska Tyskland inte till historien utan till arbetarklassen.

¹²³ Se t.ex. Birger Forell, Dagboksnotering för 9/5 1948, NBF.

¹²⁴ ”Både den andliga och materiella nöden i Tyskland katastrofal”, *Tranåsposten*, 3/3 1948.

¹²⁵ Om 20 juli-kuppen finns en stor litteratur, se t.ex. Klemens von Klemperer, Enrico Syring och Rainer Zitelmann (red), ”Für Deutschland”: *Die Männer des 20. Juli* (Frankfurt, Ullstein, 1996), Pierre Galante, *Operation Valkyrie: The German Generals' Plot against Hitler* (New York, Cooper Square Press, 2002) samt med en biografisk vinkel, Peter Hoffmann, *Stauffenberg: A Family History, 1905–1944* (Cambridge, Cambridge University Press, 1995), framförallt kapitel 10–15.

ögon på sig. En annan gäst var prosten Will Völger som hade tillbringat sex månader i koncentrationsläger, anklagad för att ha haft del i planerna på att röja Führern ur vägen. Till Gripenberg inviterades också ett antal lärare som på grund av sitt avståndstagande från den nationalsocialistiska läran hade förbjudits att undervisa i Tredje rikets skolor.¹²⁶

Även den norske pastorn Olav Brennhovd, som var en av Forells närmaste medarbetare, hade egen erfarenhet av det tyska koncentrationslägersystemets brutala verklighet. Han hade förlorat friheten till följd av kamp för fosterlandets och kyrkans frihet.¹²⁷ I kraft av sitt eget livstrauma ägde Brennhovd en särskild auktoritet när han framträdde på kyrkliga konferenser om krigets sår och återuppbyggnadsarbetets utmaningar. Birger Forell skriver 1947:

Olav Brennhovds skildring av den andliga nöden bland de politiska fångarna i interneringslägren blev en stor upplevelse av *personlig efterkrigshjälp av det mest effektiva slag*. Alla kände ju också hans eget öde. Såsom en av ledarna i den norska motståndsrörelsen inom kyrkan och bland studenterna blev han jämte 27 andra förd till Tyskland och satt 3 år i tukthus och koncentrationsläger och dömd till döden. [...] Efter sammanbrottet anmälde han sig till arbete bland krigsfångar och civilinternerade i Tyskland [...] I Neuengammes stora läger där han en gång varit inspärrad möter han så en dag den domare som dömt honom till döden. Vid avskedet yttrar han till den skräckslagne mannen: ”Jag kan bara hoppas för er skull att tiden här i lägret ger er samma lärdom, som skänktes mig under interneringen, att hatet aldrig kan bygga upp något i världen.”¹²⁸

Journalisten Erling Rimehaug har rest frågan om hur det kunde komma sig att Olav Brennhovd efter kriget valde att lägga ned sin själ i arbete för ett land vars representanter hade gjort honom så illa. I likhet med Forell synes Brennhovd ha upplevt sig vara kallad av Gud att arbeta för Tysklands framtid. Han såg i landets förnyelse en nyckel till hela världens förnyelse. Arbetet med människornas hjärtan och tankar var den viktigaste efterkrigsuppgiften för Brennhovd precis som för Forell. Norrmannens egna möten med det andra Tyskland, det som hade varit förföljt av Hitler, var en förklaring till att han kände sig förpliktigad att delta i den andliga återuppbyggelsen. Under sin fångenskap hade Brennhovd lärt känna tyska olycksbröder som ur krigets förödelse ville se ett nytt Tyskland växa fram, byggt på den kristna trons grund.¹²⁹ I mötet med tyska krigsfångar

---

¹²⁶ ”List of invited guests for Gripenberg”, NBF. Se också brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 30/4 1948, Elis Malmeströms samling (fortsättningsvis förkortat EMS), *Göteborgs Universitetsbibliotek*, där han omnämner avsikten att inbjuda teologen, professor Walter Künneth till Gripenberg och presenterar denne som författare till en stridskrift mot den nationalsocialistiske ideologen Alfred Rosenberg.

¹²⁷ Om Olav Brennhovd som motståndsmän, koncentrationslägerfånge och eldsjäl i återuppbyggnadsarbetet i Tyskland, se Erling Rimehaug, *Jeg kan ikke hate: Testamentet i blikkesken* (Oslo, Luther Forlag, 2013).

¹²⁸ Birger Forell, ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat nyhetsbrev.

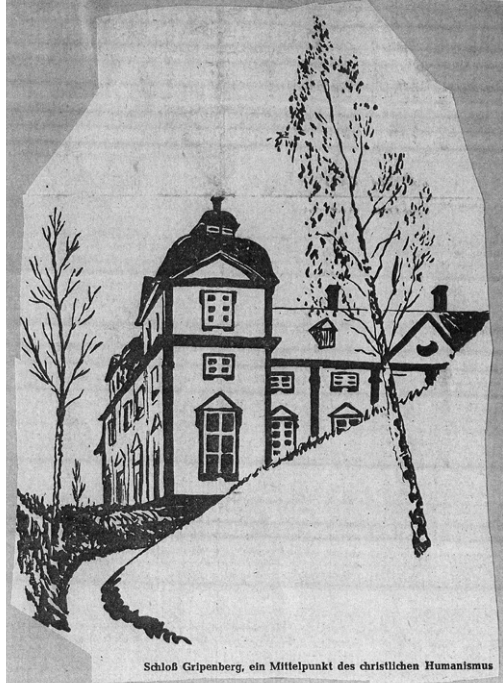
¹²⁹ Rimehaug, 156 f och 167 f.

bland vilka missnöjet grodde använde sig Birger Forell av Brennhovds historia. Han ville ge ett exempel på att man inte ska låta oförrätter i det förgångna stå i vägen för att göra gott i nuet. Norrmannens gärningar framstod för Forell som skolbildande för vad försoning vill säga.¹³⁰

Ett av de många tackbrev som i slutet av 1940-talet riktades till Gripenbergskommittén var undertecknat av Annemarie Heiler. Hon var maka till den av Hitlererans yrkesförbud drabbade professor Friedrich Heiler. Enligt fru Heiler fyllde verksamheten utanför Tranås en viktig funktion, den medvetengjorde europeiska intellektuella om att det hade funnits en inre opposition i Tyskland. Det var hennes övertygelse att danskars, britters och holländares personliga möten med ”tyskar, som själva varit motståndare till nazismen och som [...] fått lida förföljelser” bidrog till att dämpa förklarliga men destruktiva känslor av hat och minska viljan till vedergällning.¹³¹

Både bland de ockuperade folken och bland nationalsocialismens offer i Tyskland fanns efter kriget ett utbrett begär efter hämnd. När koncentrationslägersfångar befriades och när folktyskar drevs ut ur östra Europa misshandlades och dödades inte bara plågoandar utan också vanliga män, kvinnor och barn som kulturellt förbands med förföljelse och förintelse. Kvinnorna var särskilt utsatta genom de oräkneliga sexuella övergreppen. Längre fram tog sig avskyn mot Tyskland mindre våldsamma uttryck och kanaliserades bland annat i uppfattningen att den utifrån kommande hjälpen skulle hållas på lägsta möjliga nivå eftersom tyskarna hade sig själva att skylla för sin olycka och sin nöd.¹³² ”Man krävde av dem som just genomled denna tyska höst att de skulle lära av sin

”Gripenbergs slott – centrum för kristen humanism.” Teckning ur pärm med pressklipp uppförd av Urban Forell.

¹³⁰ Birger Forell, Dagboksnotering för 11/8 1947, NBF.

¹³¹ Annemarie Heilers brev återgivet efter ”Gripenbergs herrgård: Vilohem för gäster från krigsdrabbade länder”, NBF.

¹³² En utförlig översikt över människors behov av och uttryck för hämnd i Europa under den första efterkrigstiden finns i Keith Lowe, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II* (London, Penguin Books, 2013), 75–186. Se också Burma, kapitel 3. Rörande de sexuella övergreppen, se Miriam Gebhardt, *När soldaterna kom: Våldtäkterna mot tyska kvinnor vid andra världskrigets slut* (Stockholm, Karnevals förlag, 2017).

olycka”, skrev Stig Dagerman och tillade polemiskt: ”Man tänkte inte på att hungern är en mycket dålig pedagog.”¹³³ I Birger Forells genom föredrag och tidningsintervjuer bedrivna opinionsarbete handlade ett återkommande budskap om vikten av att ”bryta cirkeln av hat och vedergällning”.¹³⁴ Till hans argumentationsstrategi hörde att barmhärtighet och förlåtelse inte bara var en fråga om att se den lidande medmänniskan. Det handlade också om de segrande och neutrala folkens självbevarelsedrift. Utsträckta händer var en nödvändighet om den europeiska civilisationen skulle bestå.¹³⁵

Invånarna i det utanför kriget stående Sverige hade ett försteg framför personer från av Nazityskland underkuvade länder när det gällde tillgång till offentliga inblickar i de tyska oppositionsrörelsernas aktiviteter. Svenska läsare kunde ta del av en utförlig redogörelse om Stauffenbergs och de med honom sammansvurnas desperata attack på Hitler redan några månader efter kuppförsockets genomförande. I slutet av 1944 publicerade Bonniers förlag *Misslyckad revolt*, en skrift som bar den thrillerlika undertiteln ”Hemlig rapport från Berlin”. I en anvisning till läsarna står att boken är författad ”av en tysk vänsterpolitiker, som aktivt deltagit i den inre tyska motståndsrörelsen”.¹³⁶ Oppositionen mot Hitlerväldet återfanns i många delar av det tyska samhället. Till denna vittförgrenade företeelse hörde utöver militärer och socialister inte minst personer inom aristokratin och från kyrkorna.¹³⁷ Till de mest kända kristna Hitlerfienderna räknas syskonen Scholl och teologen Dietrich Bonhoeffer, vilka samtliga fick plikta med livet till följd av att de hade följt samvetets röst.¹³⁸ Bonhoeffer var för övrigt fram till sin fångenskap en del av kretsar som stod i förbindelse med Birger Forell.¹³⁹

Som påpekades i *Stockholms-Tidningen* 1948 går det att urskilja en tydlig linje från Forells kontakter med kristna dissidenter under åren 1929–1942 till det faktum att aktiva antinazister utgjorde en framträdande del av besökarna på Gripenbergs slott. Forell hade varit ”den kämpande tyska bekännelsekyrkans starka och effektiva stöd i Berlin”.¹⁴⁰ I rekreations- och folkförsoningsverksamheten utanför Tranås använde sig Forell av personliga kontakter från Berlintiden. Till exempel omtalar han att en s.k. halvarisk kvinna som han 1938 hade hjälpt att komma till Sverige är på väg till Gripenberg för att ingå i arbetsstyrkan på slottet.¹⁴¹

---

¹³³ Dagerman, 18.

¹³⁴ ”Bryt cirkeln av hat och vedergällning”, osignerat mötesreferat, i *Skaraborgs-Tidningen*, 16/4 1947.

¹³⁵ Se t.ex. ”Skall Europa räddas, fordras barmhärtighet”, osignerat referat av föredrag av Birger Forell, i *Skaraborgs Läns Annonsblad*, 17/4 1947.

¹³⁶ *Misslyckad Revolt: Hemlig rapport från Berlin* (Stockholm, Bonniers, 1944), 5.

¹³⁷ För en översikt över de olika delarna av det tyska motståndet mot Hitlerregimen, se Lenelotte Möller, *Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Von 1923 bis 1945* (Wiesbaden, Marix Verlag, 2013).

¹³⁸ För en översikt av på kristen grund formulerat motstånd mot nationalsocialismen, se Margot Käsmann (red), *Gott will Taten sehen: Christlicher Widerstand gegen Hitler* (München, C.H. Beck, 2013).

¹³⁹ Erik Carlsson, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget* (Lund, Lund University Press, 1998), 148.

¹⁴⁰ ”Gripenbergs gamla träslott en dröm för kyrkoherde Forells tyska gäster”, i *Stockholms-Tidningen*, 3/3 1948.

¹⁴¹ Birger Forell, Dagboksnotering, 1/5 1948, NBF.

Även på tysk sida fanns naturligtvis exempel på förbindelser mellan aktivt motstånd mot brunskjortorna och engagemang i den humanitära efterkrigshjälpen. Ordföranden i Hilfswerk der Evangelische Kirche in Deutschland (händanefter Evangelische Hilfswerk) Eugen Gerstenmaier, hade hört till de inre kretsarna inom den kristna oppositionen. Han hade också, i likhet med Olav Brennhovd, varit en del av de politiska fångarnas skara.¹⁴² I sina ansträngningar för att utverka stöd i Sverige till det tyska återuppbyggnadsarbetet var Gerstenmaiers antinazistiska förflutna till hjälp. Med hänsyn till de antityska stämningarna i Sverige instruerade Gerstenmaier de tyska församlingarna i Stockholm, Göteborg och Malmö att utestänga personer som var belastade av ett brunt förflutet från sina förtroendeorgan.¹⁴³

Folkförsoningsarbetet på Gripenbergs slott hade uppstått som ett resultat av ett erbjudande från friherrinnan Elin Hermelin. Hon ville bistå Birger Forell i strävan att arrangera Sverigevistelser för tyska barn och förklarade sig i ett brev vara beredd att upplåta familjegodsets huvudbyggnad för detta syfte. Forell tog emellertid tillfället i akt till att tänka i andra banor, tyska barn borde enligt honom hellre än i slottssalonger inkvarteras i vanliga svenska hem.¹⁴⁴ Däremot lämpade sig Gripenberg utmärkt väl för att ta emot större grupper av vuxna som var i särskilt behov av svensk omsorg. Han lyckades övertyga friherrinnan om denna alternativa plans förtjänster.¹⁴⁵

Idén om att tillhandahålla rekreativmöjligheter i Sverige för tyskar med särskilt ansvarsfulla ställningar formulerades av Forell i offentlig skrift i början av 1947. I ett nyhetsbrev från Kommittén för kristen efterkrigshjälp drar han paralleller till mottagandet av tyska barn i svenska familjer och skriver om det önskvärda i att få till stånd vistelser för studenter, lärare, präster, läkare, sjuksköterskor och socialarbetare. Erfarenheter gjorda i Storbritannien 1946 visar vilken stor betydelse som dylika miljöbyten kan innebära för fysisk och psykisk återhämtning.¹⁴⁶ När Gripenbergskommittén sökte värva svenska intressenter för projektet framhölls det att internationella förebilder också fanns i Schweiz och Danmark.¹⁴⁷

Birger Forell var mån om att förankra Gripenbergsprojektet i Svenska kyrkans efterkrigsarbete. Kommittén som ansvarade för vistelserna förbands därför organisatoriskt med

---

¹⁴² Linder, 86. Gerstenmaier gjorde på 1950-talet politisk karriär som ledamot av förbundsdagen. 1954 utsågs han till Förbundsdagspresident.

¹⁴³ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 193 f.

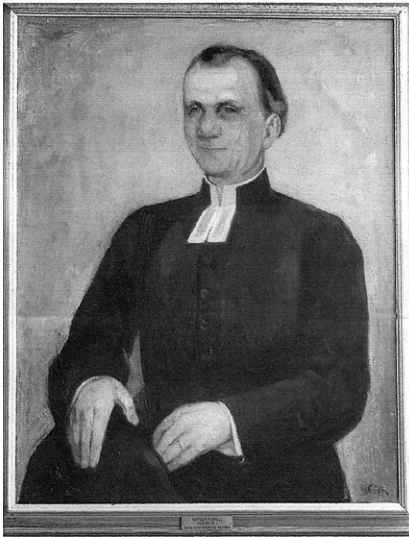
¹⁴⁴ Koeningswald, 316 ff. Sverigevistelser för tyska barn var ett av de viktigaste områdena inom den samlade svenska efterkrigshjälpen, denna verksamhet pågick mellan 1947 och 1954. Se Linder, kapitel 4. Ryman, *Brobyggarkyrka*, 177, framställer Birger Forell som en pionjär för denna verksamhet. Forell tog redan under Tredje rikets dagar initiativ till en satsning på ferierperioder för tyska barn i Sverige.

¹⁴⁵ Koeningswald, 316 ff.

¹⁴⁶ Birger Forell, "Dagens Tyskland och Sveriges hjälpaktioner".

¹⁴⁷ "Upprop för Gripenbergskommittén", i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948.

den 1947 grundade Svenska Kyrkohjälpen.¹⁴⁸ Ordförande för den senare organisationen var biskop John Cullberg, vars roll i Gripenbergsprojektet av Forell liknades vid ett faderskap. Gripenbergskommittén kom på Forells initiativ att ledas av en annan ledamot av episkopatet, Elis Malmeström i Göteborgs stift. I övrigt sattes kommittén samman av personer med förankring i endera Småland eller Västergötland och med professionell hemvist i såväl kyrkan, utbildningsväsendet som näringslivet.¹⁴⁹

BIRGER FORELL
Kyrkoherde i
Borås Caroli församling 1942-1954

Som kyrkoherde i Caroli församling lade Birger Forell stor vikt vid den ekumeniska dimensionen. Denna präglade inte minst verksamheten vid Gripenbergs slott.

Om en varudeklaration skulle ha utfärdats för verksamheten vid Gripenbergs slott hade beteckningen *själslig, kulturell och intellektuell återuppbyggnad* legat nära till hands. I bland annat möten med massmedias representanter underströk Forell att ”den andliga nöden” i efterkrigsuropa måste betraktas som ett minst lika allvarligt problem som den materiella brist- och katastrofsituationen. Det enskilt största hotet mot tanken på Europa som ett gemensamt hem utgjordes av andlig vilshenhet och fattigdom. Kristna och humanistiska ideal utgjorde det bästa skyddet mot att nya väpnade konflikter skulle bryta ut. Med brödräkäreleken kitt skulle det europeiska husets delar hållas samman.¹⁵⁰

Enligt Birger Forell var tyskarnas systematiska brist på omvärldskontakter, och därmed kunskaper om viktiga händelser, ett av de allvarligaste problemen i ”masseländets land”. Han skriver 1947 om ”ett moment med mera förödande verkan än de flesta andra: Den mångåriga isolering som hela folket sedan

1933 varit utsatt för. Det är sannerligen inte bara ifråga om Buchenwald och Belsen som det tyska folket haft mycket dimmig begrepp om vad som skett.”¹⁵¹ Inte minst i mötet

¹⁴⁸ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 177.

¹⁴⁹ John Cullbergs roll i Gripenbergsprojektet omtalas av Birger Forell i ett brev till Elis Malmeström, i samma skrivelse ber Forell Malmeström att axla ordförandeskapet i Gripenbergskommittén. Se brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 18/4 1947, EMS. Övriga medlemmar i kommittén var friherrinna Elin Hermelin, hovpredikant Sven Danell, direktör Tore Wihman, rektor Mia Rosander, läroverksadjunkt Gustaf Lenmarth, Birger Forell själv samt, som representant för Svenska Kyrkohjälpen, direktör Harry Johansson. Se ”Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948.” Bilaga till nummer 1/1949 av publikationen *Svenska Kyrkohjälpen*.

¹⁵⁰ För ett representativt uttalande av Birger Forell om betydelsen av andlig återuppbyggnad, se ”Nya krafter till andlig återuppbyggnad på Gripenberg”, i *Östgöta-Correspondenten*, 3/3 1948.

¹⁵¹ Birger Forell, ”Dagens Tyskland och Sveriges hjälpaktioner”.

med krigsfångar försökte Forell skapa insikter om att det inte saknades skäl till tyskhatet bland till exempel holländare och danskar.¹⁵² Denna typ av kunskapsluckor skulle veckorna på Gripenberg fylla igen hos flera gäster.

Utöver att erbjuda en tid av återhämtning för utarbetade och undernärda personer, och att verka för ”internationellt samförstånd”, specificeras i stadgan för Gripenbergskommittén ytterligare ett syfte med verksamheten: Slottet och dess omgivning skulle vara en yta för ekumenisk gemenskap.¹⁵³ Möten över konfessionella gränser och samarbete mellan olika religioner utgör en röd tråd i Birger Forells mångfacetterade livsgärning. Inte minst hans insatser i kyrkokampen påverkades av ekumeniska ideal. Forells rapporter till det europeiska omlandet om det andliga livets villkor under Hitler präglades av ett engagemang för det religiösa livets frihet som omfattade inte bara den evangeliska och den katolska kyrkan utan också grupper av s.k. tysktroende.¹⁵⁴

Möjligheten till en vistelse vid Gripenberg tillhandahölls i enlighet med Birger Forells livsfilosofi inte enbart för personer ur evangelisk tradition. I den småländska miljön rörde sig också katolska, reformerta, anglikanska och ortodoxa kristna.¹⁵⁵ I högre utsträckning än genom en blandning av personer från olika konfessioner kom den ekumeniska strävan vid Gripenberg till uttryck i en särskild anda. En i England verksam kyrkoman med ett tyskklingande namn, Herbert Hirschwald, framhöll att han under veckorna i Tranåstrakten hade beretts möjlighet att möta personer som han inte i första hand uppfattade som tyskar, danskar eller svenskar utan som ”kristna medmänniskor”. Gripenbergsandan och vad den representerade i form av löften för framtiden hade enligt Hirschwald potential för att etablera sig som ett begrepp i den internationella ”ekumeniska vokabulären”.¹⁵⁶ Det förtjänar att noteras att Forell använder begreppet ekumenik i bred bemärkelse, närmast som en synonym för möten över gränser. Utöver konfessionella och nationella barriärer inkluderade han professionella dito. Han argumenterade för att värva gäster bland ”så många olika yrkesgrupper som möjligt” i ett ekumeniskt perspektiv.¹⁵⁷

Gripenbergsprojektets inriktning sammanfattas bra i satsningens engelskspråkiga beteckning – ”Conference for Christian Fellowship and Retreat”. Forell förklarade för internationella kontakter att det förväntades av varje gäst att han eller hon bidrog med redogö-

---

¹⁵² Birger Forell, Dagboksnotering, 11/8 1947, NBF.

¹⁵³ ”Stadgar för Gripenbergskommittén”, NBF.

¹⁵⁴ Johan Sundeen, ”Om detta må jag berätta: Birger Forell om våld och förtryck i totalstaten”, i Bodil Liljefors Persson och Nils-Åke Tidman (red), *Våld i Guds namn: Politisk aktivism i världsreligionerna* (Göteborg, Föreningen Lärare i religionskunskap, 2016), 37–54.

¹⁵⁵ ”Gripenbergs uppgift alltfört betydelsefull”, nyhetsartikel i *Borås Tidning*, 16/8 1949.

¹⁵⁶ Herbert Hirschwald återgiven efter en till svenska översatt brevavskrift i dokumentet ”Gripenbergs herrgård: Vilohem för gäster från krigsdrabbade länder”, NBF.

¹⁵⁷ ”Upprop för Gripenbergskommittén”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948.

relser om sin egen kyrka och sin eget land så att en ”sann kristen gemenskap” skapades.¹⁵⁸ I ett brev till pastor Nils Hultgart i Norrköping, som Forell hoppades skulle kunna värva besökare från Nederländerna, framhåller Gripenbergskommitténs sekreterare att lämpliga gäster kan vara präster och lekmän som är ”besjälade av samförståndsvilja”. De måste klara av att under upp till sex veckors tid dela boende med 20-talet tyskar.¹⁵⁹

I kontakter med skandinaver underströk Forell att han förväntade sig av dessa att de ”samtalsvis”, det vill säga utan aggressivitet och på ett framåtsyftande vis, skulle bidra till att skapa insikter om vad danskar och norrmän hade fått utstå under ockupationsåren. Återigen handlade det om att kompensera för den isolering och den propaganda som tyskarna hade varit utsatta för under Hitlertiden. Forell framhöll till sogneprästen H. Öllgaard att ”de tyska gästerna ha varit mycket tacksamma för vad de fått höra, fastän det ofta varit bittra ting, som kommit fram”.¹⁶⁰

Den tidigare omnämnda Annemarie Heiler skriver om starka intryck som hon fick genom mötet med en dansk pastor vid namn Aalshauge. Mellan dem växte det fram en djup förståelse. Utgångspunkten var en ömsesidig insikt att båda parter hade genomlevt plågor. ”Vi tyskar”, skriver Heiler, ”måste [...] sätta oss in i vad dessa folk fått lida för vår skull”. Liknande upplevelser av att genom en Gripenbergsvistelse bryta sig loss ur isoleringens bojor hade den tyske prästen Johann Georg Schrader. För honom blev den första utlandsresan efter kriget en möjlighet till att både betrakta sitt eget land med mera kritiska ögon och se sig själv i den andre: ”Den egna nationens olyckor kunde gå upp i andra länders sorg och bekymmer.”¹⁶¹ Det faktum att Sverige hade varit neutralt i kriget bidrog till ett gott samtalsklimat på Gripenberg. Svenska miljöer var inte laddade med de fientligheter och det hat som inte sällan hade präglat de krigsförande ländernas befolkningars känslor inför varandra.

Gripenbergskommitténs verksamhet kan ställas i relation till det faktum att det på många håll gjordes ansträngningar under slutet av 1940-talet för att öppna dörrar till svenskt lärdoms-, kultur- och folkbildningsväsende för samhällsbärande grupper bland de besegrade folken, i synnerhet tyskarna. Behovet av kulturellt och intellektuellt utbyte var stort till följd av tolv år med en totalitär regim, följda av segermakternas ambition under den första efterkrigstiden att kontrollera tyskarna i detalj. Akademiker, fackföreningsmän, läkare, lärare och studenter erbjöds möjligheter till vistelser i Sverige och till kontakter med svenska kolleger. Till de organisationer som arbetade med att främja och

---

¹⁵⁸ Brev från Birger Forell till Hans Ording, 28/1 1948, NBF.

¹⁵⁹ Brev från Birger Forell till Nils Hultgart, 5/2 1948, NBF.

¹⁶⁰ Brev från Birger Forell till H. Öllgaard, 19/11 1948, NBF. Samma folkförsoningssträvan som kännetecknade Gripenbergskommittén blev i större skala och med längre varaktighet vägledande för Nordiskt-tyskt kyrkokonvent. Detta tillkom 1949 på norskt initiativ. Se Ryman, *Brobyggarkyrka*, 192.

¹⁶¹ Heiler och Schrader citerade efter ”Gripenbergs herrgård: Vilohem för gäster från krigsdrabbade länder”, NBF.

organisera sådana förbindelser hörde bland andra Svenska Institutet, Samarbetskommittén för demokratiskt återuppbyggnadsarbete och Sveriges Förenade Studentkårer.¹⁶² Dylika svenska insatser kan i sin tur ses i perspektiv av att de västallierade med Frankrike i spetsen småningom övergav isoleringspolitiken. I stället kom ockupanterna att se utbyte mellan tyskar och andra européer som en viktig del av återuppbyggnadsarbetet. Historikern Jörg Linder talar om kontaktskapandets paradig.¹⁶³

Ett avgörande motiv bakom de västallierades iscensatta kontaktskapande verksamheter var synsättet att kulturutbyte skulle fylla en till demokratisk övertygelse fostrande funktion. Tanken på att vägleda de besegrade folken till att omfatta folkstyrets principer gick under beteckningen re-education.¹⁶⁴ Också på många håll i Sverige fanns det en stark tilltro till att inblickar i det svenska samhällslivets organisation skulle göra besökande tyskar till goda demokrater.¹⁶⁵ I viss mån var verksamheten på friherreparet Hermelins slott ett atypiskt inslag i det kulturella och politiska efterkrigsarbetet. I ett upprop till stöd för Gripenbergskommitténs verksamhet saknas formuleringar om demokratistärkande avsikter. Folkfostringsdimensionen lyser med sin frånvaro.¹⁶⁶ Det är talande för Birger Forells under många år upparbetade sensitivitet för stämningar hos det tyska folket att han i likhet med många exil-tyskar i Sverige ställde sig kritisk till re-educationterminologin och tankesätt bakom densamma.¹⁶⁷ Forells dagböcker ger rikliga prov på hans skeptiska hållning till det kloka i att söka drilla ett vilsekommet folk in i det goda samhällets fälla. I sitt arbete med tyska krigsfångar i Storbritannien motsatte han sig inslag av vad som kunde uppfattas som propagandistisk re-education.¹⁶⁸

Av uppropet för Gripenberg framgår inte bara vilka målsättningar som knöts till projektet utan också något om dess materiella förutsättningar. Friherrinnan Elin Hermelin ställde slottets huvudbyggnad till fri disposition och med fri uppvärmning, medan Kommittén för kristet efterkrigsarbete svarade för att ”göra den delvis tomma byggnaden bebodig” medels möbler, husgerådsartiklar, textilier och så vidare.¹⁶⁹ För att täcka resekostnader och andra utgifter satte Svenska Kyrkohjälpen under 1948 in cirka 56

---

¹⁶² Linder, 178 f. Forell understryker att det har visat sig vara av stort värde för gemenskapen och samtalen på Gripenberg att kretsen av inbjudna inte har varit begränsad till präster och teologer. Se brev från Birger Forell till H. Öllgaard, 19/11 1948, NBF.

¹⁶³ Linder, 155.

¹⁶⁴ Ibid, 154 f. Om re-education politiken, se också Nicholas Pronay och Keith Wilson (red), *The Political Re-education of Germany and her Allies after World War II* (London, Croom Helm, 1985).

¹⁶⁵ Linder, t.ex. 45 och 158.

¹⁶⁶ ”Upprop för Gripenbergskommittén”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948.

¹⁶⁷ Om i Sverige verksamma exiltyskars negativa inställning till begreppet re-education, se Linder, 154.

¹⁶⁸ Birger Forell, Dagboksnotering för 1/6 och 4/6 1946, NBF. Forells skepsis mot brittiska re-education åtgärder delades av Victor Gollancz. I sin reportagebok *In Darkest Germany* skriver denne: ”I wonder [...] whether the best way to re-educate people cursed by a Herrenwolk tradition is to behave like a Herrenwolk.” Se Gollancz, 193.

¹⁶⁹ ”Upprop för Gripenbergskommittén”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948.

000 kronor i projektet.¹⁷⁰ I frågor som rörde urval och rekrytering av gäster samarbetade Gripenbergskommittén framförallt med Evangelische Hilfswerk i Tyskland och Nordiska ekumeniska institutet i Sigtuna. Förbindelser fanns också till Kyrkornas världsråd, KFUM:s världsförbund och den Englandsbaserade organisationen Christian Reconstruction in Europé.¹⁷¹

Eftersom Birger Forell delade sin tid mellan Sverige, England och Tyskland hade han behov av en förtrogen person som var fast stationerad på tysk mark. Efter att det skurit sig mellan Olav Brennhovd och dennes arbetsgivare internationella KFUM blev den norske pastorn Forells ställföreträdare i Tyskland. Samsynen i fråga om Tysklands och Europas framtid torde ha bidragit till att etablera och vidmakthålla samarbetet mellan dem. För Brennhovd likväl som för Forell hade arbetet för Tyskland en existentiell dimension. Forell framhöll i sin korrespondens att det skulle ha orsakat återuppbyggnadssträvandena ”obotlig skada” om Brennhovd efter uppsägningen från KFUM hade varit tvungen att vända åter till Norge.¹⁷² Åtskilligt av arbetet med att skapa ett flöde av gäster till Gripenberg hamnade på Brennhovds bord. Detta innebar inte minst flitiga kontakter med myndigheterna för att ordna med erforderliga resetillstånd.¹⁷³ Forell noterar återkommande att Brennhovd är hårt belastad av att hantera olika utmaningar.¹⁷⁴ Det fanns hos duon en irritation på ockupationsmyndigheternas byråkrati i allmänhet och på handläggningen av Gripenbergssärenden i den amerikanska zonen i synnerhet.¹⁷⁵

Avsikten att på Gripenbergs ägor tillhandahålla ett Europa i miniatyr, låt vara med tydlig tysk dominans, lyckades Forell och Brennhovd inte fullt ut förverkliga. Tillströmningen av icke-tyska gäster var vare sig 1948 eller 1949 tillfredsställande. Det första verksamhetsåret gick det fyra tyskar på varje annan gäst (tillfälliga svenska besökare exkluderade). Antalet icke-tyska besökare med hemhörighet utanför Norden var 1948 så pass få som sju personer – fem briter och två holländare. 1949 kom 169 av 201 gäster från Tyskland.¹⁷⁶ Av länder som hade varit ockuperade under kriget var det bara Danmark som

---

¹⁷⁰ ”Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för 1948.” Bilaga *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949.

¹⁷¹ *Ibid.*

¹⁷² Rimehaug, 174 ff och 181 f. Forell citerar efter Rimehaug, 178. Brennhovd skriver till Forell: ”Jag ville se hele mitt liv som forfeilet og hopløst om jeg skulle vaere nødt til å forlate landet.” Forell och Brennhovd påminde om varandra också i det avseendet att de tidvis kom i konflikt med organisationsväsende och byråkrati. Brennhovd framhåller till Forell att man i krigsfångearbetet inte tycks ha ”bruk for personlig handlene, tenkende og villende mennsker”. Se brev från Olav Brennhovd till Birger Forell, 12/6 1947, NBF.

¹⁷³ Rimehaug, 182.

¹⁷⁴ Birger Forell, Dagboksnoterar för 22/4 och 30/4 1948, NBF.

¹⁷⁵ Brev från Birger Forell till Kurt Neumann, 21/11 1948, NBF. I brevet till professor Kurt Neumann, som inte beviljats utresetillstånd, ventilerar den svenske kyrkoherden sin frustration. Han råder samtidigt denne att försöka skaffa fram en inbjudan från ett universitet eller på annat håll i Sverige till att hålla ett föredrag, då sådana invitationer erfarenhetsmässigt har visat sig kunna beveka amerikanerna.

¹⁷⁶ ”Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948”, *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949 samt ”Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för år 1949”, NBF.

var relativt väl representerat.¹⁷⁷ Som framgått fäste både gäster och arrangörer likväl stor vikt vid mötena mellan forna fiender på Gripenberg. Gustaf Ögren ger ett exempel på hur försoningens krafter verkade. Det handlar om en holländsk fotograf som kom till Gripenberg full av hat mot tyskarna, men som efter sin hemkomst till Nederländerna aktivt verkade för insamlingar för att lindra nöden i masseländets land.¹⁷⁸ Också när det gäller det inhemska engagemanget för verksamheten på Gripenberg finns det anledning att tala om missräkningar. Forell hade förhoppningen att det skulle gå att locka betalande svenska gäster för långa vistelseperioder på slottet. De svenska gästerna blev dock vare sig så talrika eller så långvariga som arrangören hade hoppats på.¹⁷⁹

En tanke bakom betydande delar av efterkrigshjälpen var att insatserna skulle fungera som en export av svenskt samhällstänkande. Detta var inte minst fallet med verksamhet i organisationer där arbetarrörelsen hade en stark ställning, i första hand Kommittén för demokratiskt återuppbyggnadsarbete.¹⁸⁰ Den dimensionen finns inte uttryckligen i Gripenbergskommitténs dokument, men verksamheten kom de facto att fylla en snarlik funktion. Under sin vistelse i Tranåstrakten blev den tyske bokförläggaren Günter Ruprecht av uppfattningen att Svenska kyrkan likväl som den teologiska verksamheten vid svenska universitet hade nyckelroller att spela i det andliga återuppbyggnadsverket i Tyskland. I Sverige, skrev Ruprecht, har troslivet "fått utrymme och kraft växa" medan religiösa uttryck under Tysklands mörka år hindrats och undertryckts. Svensk teologi var som ett reservaggregat att ladda det tyska religiösa, evangeliskt kristna, livet med.¹⁸¹ Den lutherske prästen Georg Lanzenstiel trivdes emellertid inte med det teologiska klimatet vid Gripenberg. Lanzenstiel skrev i brev till Karl Barth att han flera gånger hade konfronterats med en avvisande och ytlig hållning till Barths tänkande. De svenskar som han hade mött lutade sig enligt Lanzenstiel tungt mot den vid Lunds universitet verksamme systematikern Gustaf Wingrens Bartharbete.¹⁸²

---

¹⁷⁷ Kring årsskiftet 1949 konstaterar Forell att Gripenbergs-kommittén inte har nått sina målsättningar vad gäller antalet skandinaviska gäster. Se brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 8/1 1949, EMS. Från Norge kom 1948 tre gäster och 1949 endast en. Se "Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948", *Svenska Kyrkohjälpen* 1/1949 samt "Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för år 1949", NBF.

¹⁷⁸ Ögren, 105.

¹⁷⁹ Se brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 23/2 1948 och 8/1 1949, EMS. Av dokumentet "Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948", bilaga till *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949, framgår att de flesta svenska gästerna stannade enbart två till tre dagar. Se också brev från Birger Forell till Harry Johansson, 2/12 1948, NBF, där denne beklagar sig över att inte en enda av Svenska kyrkans biskopar eller domprostar har närvarat på Gripenberg.

¹⁸⁰ Linder, 167 och 179 ff. En programmatisk skrift är Alva Myrdal, *Efterkrigsplanering* (Stockholm, Informationsbyrån för mellanfolkligt samarbete för fred, 1941). Bokens första kapitel handlar om de små staternas roll i fredsplaneringen.

¹⁸¹ Ruprecht återgiven och citerad efter brevvutdrag i "Gripenbergs herrgård: Vilohem för gäster från krigsdrabbade länder", NBF.

¹⁸² Axel W Karlsson, "För den svenska teologins del förväntar jag mig ett betydelsefullt främjande genom ert besök", i *Kyrkohistorisk årsskrift*, 2005, 52. Om Wingrens förhållande till Barths teologi, se Bengt Kristersson Uggla, *Gustaf Wingren: Människan och teologin* (Brutus Östlings bokförlag Symposium, Stockholm/Stehag, 2010), passim.

När det gäller den sociala sammansättningen hos gästerna på Gripenberg var det två kategorier som dominerade. För det första präster och för det andra husmödrar, inte sällan anhöriga till endera kyrkans eller universitetens män. Socialt inriktade professioner som socialarbetare och sjuksköterskor var relativt rikligt representerade.¹⁸³ En grupp vars antal uppgick till fem personer per år men som likväl gavs stor uppmärksamhet i Gripenbergskommitténs redogörelser utgjordes av professorerna. Samma faktum gäller också andra prominenta gäster, till exempel biskopar. Kända personligheter från trons och lärdomens Tyskland tillmättes uppenbarligen ett visst marknadsföringsvärde. Till denna kategori gäster hörde bland andra rektor magnificus vid universitetet i Göttingen F.H. Rein, biskop Otto Dibelius och professor Walter Merck.¹⁸⁴ Det kan i sammanhanget parentetiskt noteras att också inom den kyrkohistoriska forskningen i Sverige har det visats visst intresse för namnkunniga besökare på Gripenberg.¹⁸⁵

Sammanlagt skulle över 300 personer hinna passera genom slottets salonger under 1948 och 1949. Verksamheten förlöpte dock inte utan slitningar mellan mecenaten och Birger Forell. Vintern 1948 blåste en konflikt upp inom Gripenbergskommittén. Den i Tranåstrakten förankrade pastorn Gustaf Lennarth framförde å egna, och troligtvis också å friherrinnans vägar, anmärkningar mot hur slottets nyttjades. Eller snarare mot att det endast användes sparsamt i enlighet med det uppställda syftet. Lennarth skriver i ett till Forell ställt brev: ”Det har nu gått en lång tid, under vilken vi har haft ytterst få gäster [...] och för dessa måste personal hållas och den stora byggnaden eldas upp. På detta sätt kan det givetvis inte fortgå i längden.” Lennarth ställde Forell inför ett val, att endera få upp besöksvolymen eller skrida till en avveckling av rekreationshemmet.¹⁸⁶ Lennarth var också i kontakt med Gripenbergskommitténs ordförande Elis Malmeström om den ansträngda situationen. I ett svarsbrev framhåller den senare att de ekonomiska och organisatoriska svårigheter som kommittén har ställts inför har visat sig vara av en omfattning som man inte hade räknat med. Malmeström hade därför bett Forell att allvarligt överväga ”möjligheten att lägga ned detta arbete”.¹⁸⁷

---

¹⁸³ ”Gripenberg-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948”, *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949 samt ”Gripenberg-kommittén: Årsredogörelse för år 1949”, NBF.

¹⁸⁴ ”Gripenberg-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948”, *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949.

¹⁸⁵ Karlsson, 51.

¹⁸⁶ Brev från Gustaf Lennarth till Birger Forell, 23/11 1948, NBF. Av brev från Birger Forell till Birgit Thunberg, 21/11 1948, NBF, framgår att det förelåg svårigheter med planeringen av gästvistelserna på Gripenberg. Inte sällan uppstod krångel med inresebesked och passärenden. Därför hände det enligt Forell att Gripenberg ibland var halvbelagt och att det vid andra tillfällen kom fler gäster än vad som gick att härbärgera. Birgit Thunberg erbjöd sig att inhysa någon av de övertaliga i sin egen bostad på Lidingö.

¹⁸⁷ Brev från Elis Malmeström till Gustaf Lennarth, 26/11 1948, NBF. Se också Brev från Harry Johanson till Gustaf Lennarth, 27/11 1948, NBF. Johansson skriver att han delar Lennarths uppfattning: ”Vi kunna icke stå till svars med att betala de dryga omkostnaderna för personal och uppvärmning, om endast ett fåtal gäster finnas på hemmet.” Forell säger sig i brev till Harry Johansson ha förståelse med friherrinnans otålighet men menar att problemen har med myndighetsrelationer att göra. Se Brev från Birger Forell till Harry Johansson, 2/12 1948, NBF.

På något sätt lyckades Forell övertyga friherrinnan om att tills vidare hålla verksamheten i gång. I "ett ingående samtal" med Gripenbergs ägare och Lennarth ska Forell i december 1948 ha uttryckt en förhoppning om att kunna öka gästflödet och begärt att få fortsätta satsningen till och med 1 oktober. Till Lennarths uppenbara frustration ville Forell emellertid inte sammankalla den styrande kommittén, vilket den förre i egenskap av kassör fann nödvändigt för att göra upp en finansplan för år 1949.¹⁸⁸ Forell utvecklar sin uppfattning om hur de ekonomiska problemen bör hanteras i ett svar till Lennarth. Det framgår att han finner ett kommittémöte meningslöst. Forell är av uppfattningen att det enda som kan säkerställa Gripenbergsprojektets framtid är att kommitténs övriga medlemmar bidrar till att tugga ihop de erforderliga medlen. Forell menar sig i detta avseende hittills ha talat för döva öron. Han öser samtidigt en skopa ovet över Svenska Kyrkohjälpen i allmänhet och dess företrädare Harry Johansson i synnerhet. Dennes byråkratiska sätt och brist på engagemang vad gäller den ekonomiska sidan av Gripenberg har "gjort hela detta företag till en tynande plank".¹⁸⁹ Harry Johansson utvecklade å sin sida en tilltagande kritik av Forell och motverkade i vissa avseenden denne aktivt inom ramen för den kristna efterkrigshjälpen. Forells tendens att agera utanför givna ramar och gå sina egna vägar verkade provocerande på organisationsmänniskan Johansson.¹⁹⁰

Uppenbart är att stämningen inom Gripenbergskommittén tidvis var dålig och att det på flera håll fanns ett missnöje med Forells sätt att som verkställande ledamot leda verksamheten. Förekomsten av en irritation från friherrinnan Hermelin sida kommer regelbundet till uttryck. Karin Springare, vars mor Gunhild arbetade som husmor på Gripenberg, skriver i februari 1949 att "Farbror Birger [...] är alldeles förtvivlad". Detta till följd ett besked från adelsdamens sida om "uppsägning".¹⁹¹ Sommaren 1949 är frågan ånyo på tapeten. I ett brev till Elis Malmeström skriver Forell att utsikterna till "att kunna fortsätta som vi har tänkt oss, äro mycket små". Forell hoppades dock kunna övertyga friherrinnan om att låta verksamheten vara igång hösten ut.¹⁹²

---

¹⁸⁸ Brev från Gustaf Lennarth till Elis Malmeström, 15/12 1948, NBF. I detta brev liksom i brev till Birger Forell, 15/12 1948, NBF, antyder Lennarths förekomsten av en spricka i kommittéen där "somliga" inte är beredda att ta sitt ansvar och därför till vidare avvaktar för att se hur Forell kommer att lyckas med rekryterings- och finansieringsfrågor.

¹⁸⁹ Brev från Birger Forell till Gustaf Lennarth, 16/12 1948, NBF. Se också brev från Birger Forell till Anna Söderblom, 17/12 1948, NBF, i vilket Forell förtvivlar över det dåliga gensvaret på skriftliga upprop för att stödja verksamheten på Gripenberg ekonomiskt. Forell tillstår att han "snart är rädlös" i finansieringsfrågan.

¹⁹⁰ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 183 f. När biskop John Cullberg föreslog att Forell borde bli styrelseledamot i Svenska Kyrkohjälpen avvisade Harry Johansson detta med motiveringen att Forell skulle komma att orsaka organisationen mycket bekymmer. Ryman, 184, yttrar sig påtagligt kritiskt om Harry Johanssons agerande visavi Birger Forell.

¹⁹¹ Brev från Karin till Gunhild Springare, 22/2 1949, hos familjen Zedler, Borås. Gunhild Springare hade varit kyrkvärd i Victoriaförsamlingen i Berlin. Till grund för hennes anställning som husmor vid Gripenberg låg att hon genom sina erfarenheter av storskalig affärsverksamhet hade de kvalifikationer som krävdes för att leda ett stort hushåll. Det ansågs också vara meriterande att hon hade sjukvårdsutbildning. Se Protokoll från konstituerande årsmöte med Gripenbergskommittén, 12/2 1948, paragraf 7, NBF.

¹⁹² Brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 7/6 1949, EMS.

Också utan slitningar i förhållande till friherrinnan var klockan slagen för Gripenbergsprojektet. Det mest pressande problemet i sammanhanget var avsaknaden av en stabil ekonomisk bas. Frågan om hur finansieringen skulle säkras hade som framgått varit en återkommande diskussionspunkt mellan styrelsens medlemmar. Redan efter det att den första gruppen tagits emot hade ett allvarligt hot hängt över verksamheten.¹⁹³ Läget var 1949 så pressat att man, trots tillskott från Svenska Kyrkohjälpens sida, stod inför hotet att behöva slå igen portarna. Återigen visade sig dock betydelsen av att ha länkar till det kristna Hitlermotståndet. En av de mest framträdande religiösa dissidenterna från Hitlertiden, kyrkopresident Martin Niemöller, överräckte närmare 25 000 kronor till Gripenbergskommittén. Pengarna hade insamlats i form av kollekt under en föredragsturné i Sverige som Niemöller hade genomfört under 1948.¹⁹⁴ Niemöllers pengatillskott fungerade för en tid som konstgjord andning. Då det ekonomiska läget inte varaktigt förbättrades tvingades Gripenbergskommittén i slutet av 1949 förklara sin verksamhet för avslutad.¹⁹⁵

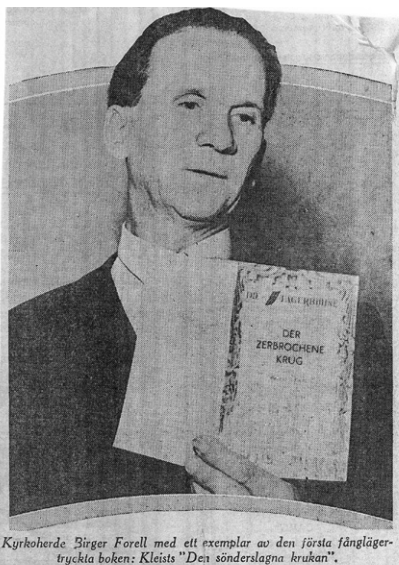
¹⁹³ Brev från Harry Johansson till Gustaf Lennarth, 12/5 1948. NBF. Johanssons brev förmedlar intrycket av att verksamheten på Gripenberg sköttes efter lösa boliner. Han pekar bland annat på behovet av "få någon svensk, som kan bo på Gripenberg under sejourerna". Det är svårt att inte sätta problemen i förbindelse med Birger Forells av utlandstjänst orsakade frånvaro.

¹⁹⁴ "Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för år 1949", NBF. Niemöllers ekonomiska insats var förknippad med vissa begränsningar. Pengarna skulle fördelas över hela 1949 och endast användas för att betala för gäster som Niemöller själv hade varit med att välja ut. Se brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 8/1 1949, EMS.

¹⁹⁵ Dock var detta inte det definitiva slutet. Bland annat till följd av en hemställan från domprost Heinrich Grüber i Berlin bildades en ny Gripenbergskommitté. Någon koppling till slottet i Tranåstrakten fanns det – namnet till trots – inte längre. I stället vidtog en verksamhet i Hindås utanför Göteborg samtidigt som de tidiga årens mottagningskapacitet om 30-talet gäster åt gången bantades ned till åtta personer. Se Gripenbergs-Kommittén fortsätter!", informationsblad, NBF.

Essä 4: Boknödens Tyskland: Birger Forell i den kulturella återuppbyggnadens tjänst

I oktober 1945 berättar *Dagens Nyheter* att det råder stor brist på litteratur bland de tyska krigsfångarna i Storbritannien. Att det finns en existentiell dimension i detta samtidsproblem framgår av att DN:s reporter använde sig av uttrycket *boknöden*.¹⁹⁶ Dyliga begrepp var vanligt förekommande bland offentliga personer som engagerade sig för bildningslivet i det av kriget sönderslagna Tyskland. Till exempel skrev den brittiske förläggaren och filantropen Victor Gollancz om ”den intellektuella och andliga svälten”.¹⁹⁷ Formuleringen ska läsas som en del av ett polemiskt sammanhang. I en mera bokstavig bemärkelse än den kulturella var svält ett nyckelord hos brittiska kritiker av de allierades styrelse över de besegrade tyskarna. George Orwell talar i en 1946 publicerad essä om ”the politics of starvation”.¹⁹⁸

Kyrkoherde Birger Forell med ett exemplar av den första fånglägertryckta boken: Kleists "Den sönderslagna kruk".
Med svenskt papper och ett tryckeri i KFUM:s regi i Luton bekämpade Birger Forell boknöden bland tyska krigsfångar. (Detalj ur *Dagens Nyheter* 1945)

*Dagens Nyheter*s artikel handlar om en aktion för att råda bot på bokbristen bland krigsfångarna, närmare bestämt grundläggandet av ett tryckeri i Luton. Till de huvudansvariga för projektet hörde Birger Forell. Han säger till DN att det med svenskt papper försörjda tryckeriet har kapacitet för en utgivningstakt om en titel per vecka. För tidningsläsarna visar Forell upp en av de första volymerna som har spottats ut från de av krigsfångar skötta pressarna: poeten och dramatikern Heinrich von Kleists *Der Zerbrochene Krug* (Den sönderslagna kruk), ett lustspel från 1808.¹⁹⁹ Sammanlagt skulle över en miljon böcker framställas i Luton fram till dess att de sista fånglägren avvecklades 1948.²⁰⁰ Litteraturen hade en särskild ställning i de ansträngningar Birger Forell gjorde för att tillfredsställa krigsfångarnas behov av andliga, bildande, vederkvickande och gemenskapsalstrande aktiviteter. Det har sagts att han ”lät

¹⁹⁶ ”Bokbrist bland tyska krigsfångar, tryckeri i fångläger i England”, nyhetsartikel i *Dagens Nyheter*, 6/10 1945.

¹⁹⁷ Victor Gollancz, *In Darkest Germany* (Hinsdale, Illinois, Henry Regerny Company, 1947), 227.

¹⁹⁸ ”The politics of starvation” ingår i George Orwell, *The Collected Essays, Journalism, and Letters*, vol 4 (Harmondsworth, Penguin, 1968).

¹⁹⁹ ”Bokbrist bland tyska krigsfångar”, i *Dagens Nyheter*, 6/10 1945.

²⁰⁰ Koeningswald, 194 och 230.

finkammade Londons antikvariat” i sin jakt på tyska böcker”.²⁰¹ Återkommande redogör Forell i sin dagbok för hur hopp tänds i uppgivna ögon när litteratur på tyska räcks över till någon i de fångslades skara.²⁰²

De i Storbritannien internerade soldaternas lägerliv var i många avseenden fördelaktigt om det jämfördes med hur tillvaron tedde sig för olycksbröder i tysk, för att inte tala om sovjetisk, fångenskap. I en intervju med *Borås Tidning* i mars 1945 framhåller emellertid Forell att en komparation rörande tillgången på litteratur utfaller till hans skyddslingars nackdel. Medan det enligt uppgift hade spridits drygt en miljon böcker till engelskatalande krigsfångar i Tyskland, kunde antalet volymer på tyska som hade distribuerats i Storbritannien räknas med tusental som enhet. Ett skäl bakom denna asymmetri var att de allierades offensiv mot Hitlertyskland hade förstört åtskilliga tryckerier.²⁰³

Det kulturella armodet hos det Tyskland i exil som Forell vakade över hade sin motsvarighet i fångarnas hemland. Omfattningen av boknöden i efterkrigstidens ockupationszoner uppmärksammades dryga ett och halvt år efter krigsslutet av Victor Gollancz. Återigen kom svältmetaforen till användning. Till grund för utspelet låg i första hand förläggarens sex veckor långa vistelse i Hamburg, Düsseldorf och Ruhrområdet. I hans bok *In Darkest Germany*, som både är en dokumentär reseskildring och en pamflettlik anklagelseakt, skildras en kulturell katastrof som i tre vågor har sköljt över diktarnas och tänkarnas land: Den första smällen mot boklådorna och biblioteken utgjordes av nationalsocialismens ideologiska reningsverk, under vilket för Hitlerregimen förhatlig litteratur städades bort från hyllorna. Därefter följde bombernas omgestaltning av tyska städer till ruinhögar. Ovanpå dessa bägge förstörelsevågor kom så den tredje – de allierades denazifieringspolitik. Gollancz, som själv var jude och kritiker av Hitlerismen, vänder sig med skärpa mot ockupationsmyndigheternas censuratgärder och ideologiskt betingade utgallringar.²⁰⁴

Som ett led i ansträngningar för att bryta rasbiologiska och militaristiska föreställningars makt över tanken kungjorde general Dwight D. Eisenhower efter Nazitysklands kapitulation att en översyn skulle göras av bibliotekens och boklådornas bestånd. I doktorsavhandlingen *Den svenska Tysklands-hjälpen* återger Jörg Linder uppgiften att i en samling om 14 725 böcker vid stadsbiblioteket i Berlin Tempelhof så rensades 3 500 verk ut, däribland titlar av Clausewitz, Bismarck och Hindenburg.²⁰⁵ För Victor Gollancz var dylika med den brittisk-amerikanska re-educationpolicyn sammankopplade åtgärder ut-

---

²⁰¹ Arvidsson, 64.

²⁰² Se t.ex. Birger Forell, Dagboksnotering för 30/6 1946, NBF. Om Forells arbete med krigsfångar, se Sundeen, ”Ett nytt Tyskland på brittisk mark” samt Koeningwald, kapitel 3.

²⁰³ ”Kyrkan måste vara beredd till humanitär hjälp”, nyhetsartikel i *Borås Tidning*, 23/3 1945.

²⁰⁴ Gollancz, 193 ff.

²⁰⁵ Jörg Linder, *Den svenska Tysklands-hjälpen 1945–1954* (Umeå, Acta Universitatis Umensis, 1988), 165 f.

tryck för en hybridåskådning: ”totalitär demokrati”.²⁰⁶ På brittisk mark brottades Birger Forell med snarlika problem. War Office skulle godkänna alla tyska böcker innan de fick cirkulera i fånglägren.²⁰⁷

I Forells dagböcker finns avtryck av hans samarbete med Victor Gollancz. Bland annat verkade de tillsammans för att bryta de internerade tyskarnas ovisshet ifråga om hur länge repatrieringen skulle dröja.²⁰⁸ Forell och Gollancz omsatte en judisk-kristen etik i såväl praktisk handling som politisk polemik. Den senare kom till uttryck inte minst i kritiken av ransonerings- och non-fraterniseringspolitiken som tillämpades mot de besegrade tyskarna. En gemensam måltavla var Labours livsmedelsminister Sir Ben Smith. Till Gollancz politiska triumfer hörde att han lyckades få förbudet för brittiska medborgare att sända matpaket till det lidande Tyskland upphävt.²⁰⁹ Gollancz tyska resa 1946 och dennes rapporter om det eländiga tillståndet i storstäderna uppmärksammades i Sverige av bland andra Stig Dagerman. I *Tysk Höst* återgav den svenske författaren Gollancz varning för att Västerlandets värden var i fara. Den inhumana behandlingen av, och bristen på medlidande med, det slagna folket var ett hot mot Europa som civilisation.²¹⁰ Dagerman formulerade sig inte mindre slagkraftigt än Gollancz om synerna som mötte en Tysklandsresenär 1946: ”Trasiga, hungriga, ovälkomna människor trängdes i mörka stinkande bangårdsbunkrar eller i de höga fönsterlösa jättebunkrar som ser ut som fyrkantiga gasklockor och höjer sig som väldiga monument över nederlaget i sammanstörtade tyska städer.”²¹¹

Det är troligt att Forell inspirerades av hur den i medie- och påverkansfrågor förslagne Gollancz arbetade med att marknadsföra insatser som gjordes i folkförsoningens och barmhärtighetens namn. Forells efterlämnade papper bär åtskilliga spår av att han drog nytta av publicitet i framförallt svensk och tysk dagspress i olika insamlingsaktioner. I samband med att Forell landade i Sverige mellan sina resor till Tyskland och Storbritannien lyckades han som regel nå ut i såväl lokal- som riksmidia. Artikeln om boknöden i *Dagens Nyheter* är ett typexempel på detta. För DN berättar Forell om arbetet med ett förestående ungdomsläger i Belgien, där 2 000 tyska ungdomar ska ges möjlighet till studier och fostran ”i den för framtiden lämpligaste andan”. Som undervisningsmaterial i denna kristna och humanistiska personlighetsdanning ska böcker från tryckeriet i Luton användas.²¹²

---

²⁰⁶ Gollancz, 193 ff.

²⁰⁷ Birger Forell, Dagboksnoteringar för 3 och 4/8 1945, NBF.

²⁰⁸ Birger Forell, Dagboksnotering för 18/6 1946, NBF.

²⁰⁹ Birger Forell publicerade en sammanställning av uttalanden från olika delar av Europa som riktade sig mot den brittiska livsmedelspolitiken. Se Birger Forell, *Skall Sir Ben få bestämma över vårt samvete?* Om Gollancz ställning till Ben Smith och upphävandet av matpaktsförbundet, se Ruth Dudley Edwards, *Victor Gollancz: A Biography* (London, Victor Gollancz LTD, 1987), 416 ff och 441 f. Gollancz använde sig flitigt av dokumentära fotografier för att förmedla det tyska folkets nödläge. Hans bok *In Darkest Germany* innehåller 137 bilder.

²¹⁰ Stig Dagerman, *Tysk höst* (Stockholm, Norstedts, 1981), 15. Stig Dagermans Tysklandsbildning tillkom som en serie artiklar i Expressen. Boken publicerades för första gången 1947.

²¹¹ *Ibid.*, 7.

²¹² ”Bokbrist bland tyska krigsfångar”, i *Dagens Nyheter*, 6/10 1945.

En ung Birger Forell i biblioteket. Kärleken till den tyska anden i musik och litteratur grundlades tidigt hos Forell.

Birger Forells insatser för att stärka det intellektuella och kulturella livet bland krigsfångar och för efterkrigstysklands räkning bör ses i perspektiv av hans genom mångåriga möten med Tyskland som kulturland förvärvade uppfattning om förekomsten av ett rikt andligt, i landets historia nedlagt, kapital. Ställd inför uppgiften att i ett föredrag 1947 besvara den ödesmättade frågan ”finns det något hopp för Tyskland?” pekade han på betydelsen av ”andliga värden som ej ligga i ruiner”. Till detta kulturella kapital hörde Bachs och Beethovens verk, ”kulturskapelser” på litteraturens och konstens områden, prestationer på vetenskapens fält och inte minst en i kyrkohistorien såväl som samtiden riklig förekomst av ”stormän på trons och religionens områden”.²¹³ I det faktum att dömen i Köln, stor förödelse till trots, inte i alla delar hade bombats sönder

såg Forell en seger för den uppbyggande andens kraft över den materiella förstörelsens verkningar.²¹⁴

Från svensk sida gjordes en rad insatser för att lindra den intellektuella och kulturella svälten i krigsdrabbade länder. Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete – med bland andra Alva Myrdal, Torgny Segerstedt och Einar Tegen i leden – lät översätta 44 titlar från svenska till tyska. Blott ett fåtal av dessa böcker var skönlitterära, i stället dominerade litteratur om socialpolitik och folkrörelser.²¹⁵ I ett anförande 1944 hade Alva Myrdal talat om den planerade bokgåvan som ”ett monument över svensk hjälpvilja” och framhållit att litterärt och intellektuellt inriktade biståndsaktioner var väl så viktiga som materiella.²¹⁶ Den 1945 grundlagda organisationen Svenska Akademiska Hjälpkommittén syftade till att genom olika former av bidrag underlätta för vetenskaplig och pedagogisk verksamhet vid lärosäten som åderlätits av de gångna årens militära stridigheter. Närmare 8 000 volymer distribuerades genom kommitténs försorg till det kulturella återuppbyggnadsarbetet på den europeiska kontinenten.²¹⁷

²¹³ Birger Forell, Dagboksnotering för 9/8 1947, NBF.

²¹⁴ Birger Forell, Dagboksnotering för 14/11 1945, NBF.

²¹⁵ Linder, 166.

²¹⁶ *Ibid.*, 165.

²¹⁷ Tomas Lidman, ”I forskningsbibliotekens tjänst: Svenska bibliotekariesamfundet 1921–2000”, i Margareta Lundberg-Rohdin (red), *Till det mänskliga ordets trygga beredskap och värn: Svensk biblioteksforening 1915–2015* (Stockholm, Svensk biblioteksforening, 2015), 127 f. Utöver att stödja det kulturella återuppbyggnadsarbetet bistod Svenska Akademiska Hjälpkommittén flyktingar i Sverige med stipendier för högre studier. Se Mikael Byström, *Utmaningen: Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid* (Lund, Nordic Academic Press, 2012), 109 ff.

Som i så många andra efterkrigsinsatser hade Birger Forell ett finger med i arbetet med bygga broar mellan tyska studenter och akademisk ungdom i andra länder. Frågan torde ha legat honom särskilt varmt om hjärtat, då hans engagemang för studentkollektivet hade grundlagts under den egna studietiden i Tyskland 1919–1920. I juni 1948 var Forell en av åtta personer som sammanträdde i Olav Brennhovds lägenhet i Göttingen. Målet med mötet var att etablera en organisation för internationellt brobyggararbete bland studenter. Detta blev inledningen till ett engagemang som för Forells del varade till våren 1949.

Göttingens universitet är anrikt, det var till exempel där som universitetsreformatorn Wilhelm von Humboldt kom till insikt om det akademiska seminariets betydelse.²¹⁸ I efterkrigstidens Göttingen fanns en nedgången men storslagen fastighet som en gång hade tjänat som privatbostad för en lokal textilmagnat. Brennhovd lyckades få stadsfullmäktige att upplåta detta patricierhus för ett studenthem som gavs namn efter den norske upptäcksresanden Fritjof Nansen.²¹⁹ Den bärande tanken bakom Fritjof Nansen-huset påminner påtagligt om idéerna till Gripenbergskommittén, det vill säga att verka för internationell förståelse och samhörighet genom att sammanföra människor från olika nationaliteter. Precis som på träslottet i Tranåstrakten skulle tyskar i Fritjof Nansen-huset bo tillsammans med personer från länder som hade tillhört fienden. Den första gruppen som flyttade in bestod av 28 tyska och åtta utländska studenter.²²⁰ Försoningsdimensionen i detta projekt framträder tydligt om det beaktas att studenter ofta hade varit en särskilt utsatt grupp i av Hitlers trupper intagna länder. Unga män och kvinnor med läshuvud hade utgjort en viktig rekryteringsmiljö för motståndsrörelserna. I det ockuperade Holland förbjöds studentkåren av detta skäl och alla studenter avkrävdes 1943 en ed om lojalitet mot Tredje riket, med hot om deportering till tvångsarbete vid händelse av vägran.²²¹

Birger Forells band till, och insatser för, det tyska universitetsväsendet och den tyska evangeliska kyrkan hade ett par år innan gästhemsvärksamheten startade i Göttingen fått ett ceremoniellt uttryck. Detta då han i december 1946 installerades som teologie

---

²¹⁸ Thomas Karlsruhn. "Universitetets idé i samtiden och historien", i Thomas Karlsruhn (red), *Universitetets idé: Sexton nyckeltexter* (Göteborg, Daidalos, 2016), 97. I egenskap av preussisk statstjänsteman utarbetade Wilhelm von Humboldt grunderna för det 1810 invigda universitetet i Berlin. Hans tankearbete kom att få stor betydelse för universitetsväsendet i Europa. För en översikt över Humboldts program för universitetet som kunskapsinstitution samt förvaltandet av arvet efter Humboldt och debatten om detsamma i Tyskland, se Johan Östling, *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia* (Stockholm, Atlantis, 2016).

²¹⁹ Rimehaug, 187–193 samt 200. Rimehaug, 198, citerar en arkivhandling från Göttingen enligt vilken Fritjof Nansen-huset var det första internationellt inriktade gästhemmet för studenter som grundades i efterkrigstyskland.

²²⁰ Rimehaug, 190 ff.

²²¹ Ian Burma, *Är noll: Historien om 1945* (Stockholm, Natur och kultur, 2013), 10 f. Motståndsrörelsen bland kristna studenter i holländska Haarlem skildras i den på historiska händelser baserade filmen *Dein Reich Komme*. I öppningsscenen vägrar en studentledare att svära Tredje riket trohet med motiveringen att hans lojalitet inte tillhör Adolf Hitlers rike av denna världen utan Guds himmelsrike. Peter C Spencer och Joshua Spencer, *Dein Reich Komme*, filmatisering (SCM, 2016).

hedersdoktor i Marburg.²²² Forell kom under 1940-talets senare del att efterfrågas som gästföreläsare vid bland annat universiteten i Marburg och Göttingen. I mars 1948 skriver professor Ludwig Raiser att föredrag av Forell vore av intresse inte bara vid den teologiska fakulteten, utan också inom ramen för en politiskt-historiskt inriktad föreläsningssamling i Göttingen, där såväl inhemska som utländska akademiker medverkar.²²³

Birger Forells engagemang i utbildningsfrågor i efterkrigstyskland begränsade sig inte till den akademiska ungdomen. Han var till exempel involverad i diskussioner med den brittiska militärregeringen om att skapa "folkhögskolekurser eller något i den stilen". I miljöer som präglades av kristen livsåskådning skulle tonåringar och unga vuxna som hade haft sin ungdom i Hitlertyskland föras i kontakt med den västerländska civilisationens rottrådar. På så vis skulle en spridd "andlig hemlöshet" motverkas.²²⁴ Forells formulering kan sättas i sammanhang av att det på hela den europeiska kontinenten åren närmast efter krigsslutet fanns en utbredd oro, med inslag av moralisk upprördhet, över tillståndet bland ungdomen.²²⁵

En viktig kategori institutioner som kom till de tyska lärosätenas hjälp efter andra världskrigets slut var studentkårerna vid svenska universitet och högskolor. Till kårernas uppgifter hörde att bidra till försörjning med grundläggande förnödenheter, bryta de tyska studenternas utanförskap samt stödja demokratiska krafter "inom den tyska universitetsvärlden". En praktiserad modell var att svenska studentkårer påtog sig fadderskap för utländska universitet. Av ett upprop från 1948 framgår att kåren vid Lunds universitet hade inlett ett samarbete med universitetet i Münster, Göteborg med Würzburg och Mannheim samt Uppsala med Bonn. Appellen tillkännager att Stockholms studentkårer i samarbete med de kristna studentföreningarna har bildat en egen hjälpkommitté. Denna ska svara för matleveranser till studenterna i Hamburg, bistå tyska studenter med böcker samt bjuda in till vistelser i Sverige.²²⁶ När en av Bekännelsekyrkans ledande gestalter, Martin Niemöller genomförde en föreläsningsturné genom Sverige 1948 pekade han på betydelsen av internationellt studentutbyte för att "häva den andliga isoleringen och bryta nihilismen bland [...] unga människor".²²⁷

---

²²² Ryman, *Brobyggarkyrka*, 177 f.

²²³ Brev från Ludwig Raiser till Birger Forell, 24/3 1948, NBF.

²²⁴ Brev från Birger Forell till Valfrid Kjöllskog, 8/4 1947, NBF.

²²⁵ I en översikt över hur frågan om de ungas framtid diskuteras i Tyskland, Frankrike, Österrike och Tjeckoslovakien i nyhetsbrevet *Svenska Kyrkohjälpen* stapplas kraftfulla uttryck på varandra: Kaos, hopplöshet, nihilism, sexuell lösläppthet och ytlig nöjeslystnad. Se "Kyrkan och ungdomen i dagens Europa", osignerad artikel, i *Svenska Kyrkohjälpen*, 3/1948, 2 ff.

²²⁶ Upprop för Stockholms Studenters Internationella Hjälpkommitté", i Wilhelm Scharps samling, *Kungliga biblioteket*.

²²⁷ "Nazismen är död bland Tysklands ungdom, men framtiden är ovisst", nyhetsartikel i *Borås Tidning*, 25/9 1948. Niemöller ger i intervju med BT en jämförelsevis ljus bild av de unga i samtidens Tyskland. Dessa sägs vända ryggen till nationalsocialismen och till våldet. Ungdomen är dock tudelad: en grupp drivs av idealitet och kunskapsörst medan en annan är paralyserad av krigets verkningar.

Frivillig- och hjälporganisationernas agenda fick 1946 ett avtryck i svensk regeringspolitik. I Kungl. Maj:ts proposition nummer 373 ägnas den kulturella hjälpen ett eget avsnitt. Det konstateras att Sverige ligger steget efter grannlandet Danmark men att ”tidpunkten synes vara kommen” för en höjning av den svenska aktivitetsnivån. En med statliga medel genomförd satsning borde omfatta laboratorieutrustning och litteratur. Därtill skulle matleveranser förbättra situationen för lärare och studenter vid lärosäten i bland annat Warszawa, Berlin och Wien. För de kulturellt inriktade uppgifterna föreslog regeringen riksdagen att anslå två miljoner kronor.²²⁸

Flera svenska trossamfund uppmärksammade de kulturella uppgifterna under planeringen av efterkrigsinsatserna. I en uppsats av kyrkoherde Fritz Holmgren noteras att en bärande tankegång inom Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete är att bidra till återställandet av den västerländska kulturtradition som nationalsocialismen hade brutit ned och som också lidit skada av de utdragna stridigheterna på den europeiska kontinenten. Holmgren konstaterar att litteratur sprungen ur en kristen-humanistisk livsåskådning måste tillgängliggöras på nytt vid bibliotek där ”oerhörda skatter blivit förstörda”.²²⁹

Naturligt nog ägnades den stora efterfrågan på bekännelsebärande skrifter i de krigsförande länderna särskild uppmärksamhet inom religiösa samfund i Sverige. Direktör Harry Johansson konstaterade att det på många håll i Europa var svårt att få tag i en utgåva av Nya Testamentet. Han såg för Sveriges del en särskild uppgift för att råda bot på den rådande situationen: ”Sverige har redan under kriget fått bistå utländska samfund med papperssändningar. Efter kriget kunna vi på detta viktiga område få lämna ett utomordentligt bidrag till kyrkornas gärning i de utblottade länderna.” Johansson drog också en lans för svenskt ekonomiskt stöd till åter- eller nyetablerade bokförlag med kristen profil.²³⁰

Inte bara genom direkta åtgärder för att öka bokutbudet bland tysk ungdom, utan också genom följdverkningar av andra efterkrigsprojekt fick Birger Forells insatser i återuppbyggnadsarbetet konsekvenser för det andligt-kulturella utbudet i Tyskland. Till gästerna vid den av Forell i slutet av 1940-talet grundade rekreationsmiljön i Småland hörde förlagsbokhandlaren Günter Ruprecht. Under de veckor som han vistades vid Gripenbergs slott översatte Ruprecht den blivande biskopen Bo Giertz på Jesusgestalten inriktade roman *Med egna ögon* till tyska. Ruprecht var av uppfattningen att Giertz bok hade ”en

---

²²⁸ ”Kungl. Maj:ts proposition angående bidrag till internationellt återuppbyggnadsarbete”, i *Riksdagen, första samlingen, proposition 373*, 4 ff.

²²⁹ Fritz Holmgren, ”Omedelbar hjälp åt krigets offer”, i Gunnar Sandqvist, Erland Sundström och Joel Sörenson (red), *Fred och återuppbyggnad: Försök till kristen orientering* (Stockholm, Sveriges kristliga studentrörelsers förlag, 1944), 33.

²³⁰ Harry Johansson, ”Kyrkorna och efterkrigsproblemen”, i Sandqvist, Sundström och Sörenson (red), 94.

mycket stor missionerande uppgift [...] i Tyskland”. Den tyske bokhandlaren såg sin översättargärning som en del i ett vidare sammanhang av andlig import från Sverige till sitt fosterlands kristenhet.²³¹

Till de faktorer som ger Birger Forell en särskild plats i den från Sverige utgående kulturella efterkrigshjälpen hör att han personligen svarade för stora delar av distributionen av den mödosamt ihopsamlade litteraturen på tyska. Under övningskörning i Londons innerstad hade Forell lärt sig att framföra en ”tre tons lastbil”. Från kontinenten återvände han hösten 1945 till England med ett lastbilsflak som var till bredden fyllt med böcker och studiematerial. Destinationen var männen bakom taggtråden.²³²

---

²³¹ ”Gripenbergs herrgård: Vilohem för gäster från krigsdrabbade länder, redogörelse för verksamheten vid Gripenberg efter att den varit igång 20 månader”, NBF. Bo Giertz hade en direkt koppling till verksamheten på Gripenberg. Han tackade ”med entusiasm” ja till att under den första Gripenbergskolonins Sverigevistelse vara biträdande huskaplan på slottet. Se brev från Birger Forell till Elis Malmström, 23/2 1948, EMS.

²³² ”Bokbrist bland tyska krigsfångar”, i *Dagens Nyheter*, 6/10 1945. Birger Forell har redogjort för hur han övningskörde i den engelska huvudstaden: ”Provkörning av en 3-tons lastbil, som ska tas över av mig till Bryssel via Tillburg-Ostende. Det är inte alldeles lätt att köra i London, men min instruktör, en chaufför, tyckte tydligen att det inte gick ’too bad’”. Se Birger Forell, Dagboksnotering för 11/9 1945, NBF.

Essä 5: Jättefantasin som blev verklighet: Om flyktingstaden Espelkamp

B6 **Världen Söndag** SYDSVENSKAN Söndag 19 januari 2003

Birger Forell i förändring. För enbart en svensk stadsgrip i Espelkamp skiltes av 40-talet.

PHOTO: HANNAH LILJEDAL

Birger-Forell-Realschule Söderblom-Gymnasium
die evangelische Kirche von Westfalen

FOTO: PER SKÖRDEL
Möter av Birger Forell hålls fortfarande i Espelkamp. Hans bar givit namn åt gata, torg och realskolan.

Den lilla staden **Espelkamp** i nordvästra Tyskland är lika stor som Eslöv. Vid krigsslutet fanns den inte. Dess fundament var en nazistisk ammunitionsfabrik i skogen. Grundare: den svenske prästen **Birger Forell**.

Svensk präst grundade tysk stad efter kriget

AV HÅKAN THORSSON

Espelkamp i Westfalen 1946 var Espelkamp bara en övergiven förtäta ammunitionsfabrik i skogen, på väg att sprängas av andra världskrigets legarvämningar. — Sättig, styggt 49 år efter krigsslutet, är

och de förtäta, till exempel också i miljoner människor. I april 2001 följde den svenska och holländska stadsdelarna som inte hade rekonstruerats till ha hand om den. De saknade både försörjning och egen bostäder.

Birger Forell och en grupp kollegor

"Svensk präst grundade tysk stad". *Espelkamp* uppmärksammas i *Sydsvenskan* 2003.

I journalisten Arvid Fredborgs 1953 utgivna samtidshistoriska skildring *Det nya Tyskland* presenteras Birger Forell som "den kanske enda nu levande svensk, som skulle kunna skryta med – om det låge för honom – att ha grundat en stad".²³³ Formuleringen syftar på Forells avgörande betydelse för omvandlingen av ett ensligt beläget militärområde till en fullskalig industri- och hantverksstad. En stad byggd av och för flyktingar och hemvändande krigsfångar.

Espelkamp, som ligger nära holländska gränsen i förbundslandet Nordrhein-Westfalen, är en av flera småstäder som etablerades för att skapa ordnade livsmiljöer i ett efterkrigstyskland präglad av förstörelse, nöd och enorma migrationsvolym. Fredborg räknar upp sydtyska exempel: Traunreut, Neutraubbing, Geretsried och Waldkraiburg.²³⁴ Dessa nybyggarsamhällen intresserade Forell som jämförelseobjekt. Både Traunreut och

²³³ Arvid Fredborg, *Det nya Tyskland* (Stockholm, Norstedts, 1953), 357. Arvid Fredborg var Berlinkorrespondent för *Svenska Dagbladet* 1941–1943. Han vann sig ett ryktbart namn genom sin kritiska skildring av Nazityskland och dess ideologiska fundament i den 1943 utgivna boken *Bakom stälvallen*.

²³⁴ Fredborg, 357

Waldkraiburg studerades av honom på plats 1952. I det sistnämnda nybyggarsamhället inspekterade Forell fabriker med inriktning på järn- och lättmetall. Han noterar i dagboken att Waldkraiburg har 3 000 invånare och hela 2 400 flyktingar i arbete. Slutmålet för denna stad sägs vara en population om 20 000 personer.²³⁵

Tillskapandet av Espelkamp var till stor del ett resultat av Birger Forells handlingskraft och impulsiva personlighet. Ett signifikativt uttryck för detta är att Forell talar om planeringen av omgestaltningen av ammunitionslagren som en serie ”improvisationer”. När andra vill avvakta är han mån om att så snabbt som möjligt komma till skott.²³⁶ Av avgörande betydelse var vidare den svenske kyrkoherdens förmåga till visionärt tänkande. I Forells efterlämnade papper återkommer en kritik av kristenhetens efterkrigsinsatser som siktar in sig på rädslan för höga ambitioner och stora satsningar. Försiktighet var för honom ingen dygd, inte heller alla gånger att hushålla med egna eller med andras mänskliga resurser. Udden i dessa noteringar riktas mot såväl internationella kristna organ, Svenska kyrkan som tyska hjälporganisationer.²³⁷ Forell stöder sig i sin argumentation för djärva initiativ på de erfarenheter som han hade gjort under arbetet med tyska krigsfångar i Storbritannien. Enligt honom visar dessa att idéer som först har förklarats vara omöjliga att realisera genom enträgenhet har blivit till verklighet.²³⁸

I slutet av november 1946 redogör Birger Forell för sitt första besök i den av de allierades luftoffensiver oskadda miljön i Espelkamp. Han skriver om hundratalet robusta, förstklassiga byggnader, allt samlat på en yta om fyra kvadratkilometer. Några av dessa lokaler sägs vara av ”jätteformat”.²³⁹ Espelkampsområdets storlek var en följd av att ammunitionstillverkningen var förknippad med explosionsrisker. Därför hade de talrika byggnaderna spritts ut på en omfattningsrik yta ”med väl tilltagana säkerhetsavstånd” mellan de olika lokalerna.²⁴⁰ Enligt en första uppskattning på plats från Birger Forells sida skulle området kunna ge tak över huvudet åt inte färre än 5 000 personer.²⁴¹ Till de svåraste utmaningarna i efterkrigstidens Tyskland hörde att råda bot på en svårtad bostadsbrist. Denna orsakades i västzonerna av kombinationen av en omfattande förstörelse av bebyggelsen i kombination med en kraftigt ökad befolkning till följd av flykten från östra Europa. Sammanlagt beräknas USA:s och Storbritanniens luftstyrkor ha förstört

---

²³⁵ Birger Forell, Dagboksnotering för 10/5 och 12/5 1952, NBF.

²³⁶ Birger Forell, Dagboksnotering för 24/5 1947, NBF. Jfr Dagboksnotering för 7/7 1947. I en hyllningsskrift utgiven av staden Espelkamp – *Birger Forell: Sein Werken für Espelkamp* (1982) heter det: ”Birger Forell har rastlöst utan att ta hänsyn till sin hälsa och med stora offer från sin familj oberörd genom besvikelser och bakslag arbetat för oss espelkampare. *Bland vår stads fäder är han den mest betydande.*” [Min kursivering]. Citerat efter Ögren, 111, i översättning av densamme.

²³⁷ Se t.ex. Birger Forell, Dagboksnoteringar för 12/12 1946, 16/5 1947, 11/8 1947 samt 26/8 1947, NBF.

²³⁸ Birger Forell, Dagboksnotering för 12/12 1946, NBF.

²³⁹ Birger Forell, Dagboksnotering för 11/12 1946, NBF.

²⁴⁰ Håkan Thorsson, ”Svensk präst grundade tysk stad efter kriget”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 19/1 2003. De gamla ammunitionsmagasinen är numera kulturminnesskyddade.

²⁴¹ Birger Forell, Dagboksnotering för 11/12 1946, NBF.

3,6 miljoner tyska lägenheter, vilket motsvarade var femte bostad. Bland storstäderna var situationen mest extrem i Köln, där hela 70 procent av det tidigare bostadsbeståndet hade gått upp i rök.²⁴²

Birger Forell skriver i nybyggeranda entusiastiskt om möjligheten att skapa ett helt samhälle som ska vila på religiös grund. Som formuleringen visar är livsåskådningsperspektivet en bärande del av projektet, både med avseende på processen och på det eftersträvade resultatet.²⁴³ Ideologiska drömmar var en del av det sena 1940-talets värld. I sin skildring av den första efterkrigstiden *År noll: Historien om 1945* framhåller professor Ian Burma att i ett Europa som hade lagts i ruiner umgicks många människor, i första hand intellektuella, med tankar på grundläggandet av ett från krigserfarenheterna väsensskilt och radikalt nydanande samhälle. Stora grupper attraherades av en kommunistisk ideologi som med Burmas ord hade draperat sig i antifascistisk skrud.²⁴⁴

Även om det civila Espelkamp rymde en tydlig ideologisk komponent så kan miljön inte beskrivas i termer av en utopi. I Forells efterlämnade papper finns inga spår av i totalitära åskådningar förekommande fantasifoster som till exempel föreställningen om en ny människa, renad från i historien nedlagda laster.²⁴⁵ Hans kristna, om man så vill realistiska, människosyn kommer bland annat till uttryck i instämmandet i att blott ett litet mindretal människor ”oegennyttigt ställer upp för andra [...] och [är] mogna att leva i en närmare gemenskap”. Det vore orimligt att förvänta sig att Espelkamp skulle rå på den mänskliga naturen.²⁴⁶ Snarare än som ett vid skrivbordet grundlagt försök till att bygga ett mönstersamhälle ska flyktingstaden ses som en av specifika historiska omständigheter, och av rena tillfälligheter, tillkommen lösning för att vända bostads-, arbets- och hopplöshet till hemhörighet, sysselsättning och framtidstro för en begränsad grupp människor. Den kristna prägelns var ett resultat av i projektet engagerade hjälporganisationers ideologiska hemhörighet.

Birger Forell såg inte Espelkamp som en engångsföreteelse utan talade om att omsätta gjorda erfarenheter i en modell för skapa bo- och arbetsplatser. Han föreställde sig framväxten av en serie snarlika nybyggerstäder för att avhjälpa nöd och svara mot behovet av långsiktigt hållbara samhällslösningar. I ett nyhetsbrev från Kommittén för kristen efterkrigshjälp sätter Forell in satsningen i Espelkamp i dessa sammanhang:

---

²⁴² Lowe, 7.

²⁴³ Birger Forell, Dagboksnotering för 11/12 1946, NBF. Rörande den kristna grunden för Espelkampprojektet, se också Birger Forell, ”Inför ett nytt arbetsår”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, februari 1949.

²⁴⁴ Burma, 16 f. Uttrycken År noll och Timme noll har varit vanliga i såväl populärkulturen som i historieskrivningen som markörer för ett tyskt samhälle som började om efter Hitlerregimens fall.

²⁴⁵ Till den svenska kristenhetens 1900-talsannaler hör förekomsten av utopiska tankegångar. Marxistiskt orienterade teologer idealiserade totalitära stater som bland annat Kina, Kuba och Nordkorea på 1960- och 1970-talen. Se Johan Sundeen, *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965–1989* (Stockholm, Bladh by Bladh, 2017), framförallt kapitel 4.

²⁴⁶ Citat efter Ögren, 126.

Espelkamp [...] är ett försök att på kristen basis bygga upp ett nytt samhälle för flyktingar, hemvändande krigsfångar och hemlösa barn. [...] Om det lyckas, finns det 60 andra platser i Tyskland med f.d. ammunitionsläger eller andra militära anläggningar som skulle kunna förvandlas på samma sätt från att vara förstörelseverktyg till att bli ett verksamt bidrag i den kristna återuppbyggnaden.²⁴⁷

De bärande idéerna bakom Forells stadsbygge fångades upp av samtida svenska pressröster. Espelkamp beskrevs som ”en idésymbol” för ett nytt Tyskland. Med formuleringar som kan föra tanken till klosterliv karakteriserades den runt ammunitionsmagasinen byggda samhällsgemenskapen som ”börens och arbetets stad”. Nybyggarandan tillmättes förmåga att bryta känslor av meningslöshet som grep sig omkring bland tyskar som hade förlorat allt och som hade varit hänvisade till årtal av lägertillvaro. Massmedia var införstådda med att kyrkoherden i Caroli församling med detta säregna grundläggningsprojekt ville tillhandahålla ett exempel för andra att följa. ”Lyckat Espelkamp kan ge 106 nya samhällen” hette det i en rubrik.²⁴⁸

Storslagna planer till trots är det de enskilda människorna, inte anonyma kollektiv, som står i centrum för Forells efterkrigsarbete. Efter ett lägerbesök i Grantham noterar han tillfredsställd att detta stopp på resan visade sig vara värt att göra eftersom han fick tillfälle att anvisa två interner, en med yrkesbakgrund som bonde och en som mekaniker, att söka sig en plats i Espelkamp.²⁴⁹ Forell lät sig inte blockeras av den känsla av utsiktslöshet som flyktingsströmmar i miljontals kunde skapa. Nyckeln till ett positivt förhållningssätt var för honom att se den enskilda människan. Metaforiskt talade han om nödsändningar från Sverige som ”en droppe på stenen” med tillägget att ”vi är lyckliga över varje sådan droppe”.²⁵⁰

Det var långtifrån givet att de i skogen inbäddade vapenmagasinen skulle utvecklas till en industristad, tvärtom fördes en utdragen kamp om vad det skulle bli av området. Tillskapandet av en livets och arbetets miljö i dödens kaserner karakteriserade Birger Forell som ”spelet om Espelkamp”.²⁵¹ Närmare bestämt rörde det sig om åtminstone två separata spel – ett i förhållande till den brittiska ockupationsmakten och ett inom Evangelisches Hilfswerke. Det fanns inom denna hjälporganisation personer som inte ville skriva under på den svenske kyrkoherdens planer, utan drevs av en alternativ verksamhetsidé.

Birger Forell var inte den förste som hade sett den civila potentialen i Espelkamp med sina byggnader, vägnät och järnvägsförbindelser. När Forell rekapitulerade flyktingsstadens första år talade han om en förhistoria som sträckte sig tillbaka till september 1945,

---

²⁴⁷ Birger Forell, ”Inför ett nytt arbetsår”.

²⁴⁸ ”Pressrubriker Espelkamp 1949”, i ””, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1950.

²⁴⁹ Birger Forell, Dagboksnotering för 21/6 1947. NBF. Jfr Dagboksnotering för 24/6 1947.

²⁵⁰ Birger Forell citerad efter Ögren, 123.

²⁵¹ Se t.ex. Birger Forell, Dagboksnoteringar för 1/5 och 17/5 1947, NBF.

det vill säga mer än ett år före det att han själv för första gången satte sin fot på platsen.²⁵² Tidigast ute var ordföranden i den Westfaliska evangeliska kyrkan Karl Koch och pastor Karl Pawlowski, vilka i nära anslutning till världskrigets slut ”smitt framtidsplaner om användningen av detta komplex”. Dryga året senare var en karitativ verksamhet – ett barnhem – på plats.²⁵³

Mellan Pawlowski och Forell skulle under flera års tid utspela sig en dragkamp om hur området bäst skulle tas tillvara. Att Forell kom in i handlingen har hänförs till att han av krigsfångar i Storbritannien fick höra talas om Espelkamp. Han blev ivrig att skaffa sig en egen bild av den märkligt nog oskadade miljön. Skulle några av hans skyddslingar, som ständigt återkom till frågan om vad som väntade dem vid återkomst till hemlandet, i ett civilt Espelkamp kunna beredas en meningsfull framtid?²⁵⁴ I Forells uppdrag för KFUM att arbeta med tyska krigsfångars själavård och utbildning hade det under 1948 skett geografisk förskjutning. Från att uteslutande ha rört sig som verksamhet i brittiska läger kom Forells arbete även att få bäring på mottagandet av hemvändande krigsfångar i Tyskland. I början av året konstaterade Reverend Burlingham vid The British Council of Churches att behovet av nyttja Forells särskilda kvaliteter nu var större i Tyskland än i England och att man från brittisk sida därför var beredd på att låta honom dela sin tid mellan de båda länderna.²⁵⁵

Efter det att Forell hade inspekterat Espelkamp började hans tankes kugghjul snurra på allvar. I dagboken står några programmatiska rader att läsa: ”Jag har en jättefantasi i mitt huvud. [---] Vi skulle här kunna skapa ett helt samhälle [---] *Tiden har kommit för oss att inte bara samla skor och kläder.*”²⁵⁶ [Min kursivering] De avslutande raderna åsyftar de stora insamlingar av basala förnödenheter som den av Birger Forell grundade och i framförallt Sjuhäradsbygden verksamma Kommittén för kristen efterkrigshjälp svarade för. Dessa åtgärders betydelse ska inte underskattas. De svarade mot materiella behov i ett närmast ofattbart fattigt efterkrigstyskland.²⁵⁷ Bristen på skodon var något av ett huvudnummer i Victor Gollancz socialreportagelika bok *In Darkest Germany*. För att få sina landsmän att förstå nödens omfattning presenterar Gollancz en stor mängd fotografier på barn som gick barfota eller var iklädda fotbeklädnader påminnande om smutsiga trasor.²⁵⁸ I en redogörelse för den kristna efterkrigshjälpens enorma utmaningar pekar Birger Forell på det faktum att många av de apatiska trashankar som kom tillbaka från

---

²⁵² Birger Forell, anteckning 2/9 i Täglicher Notizbuch 1954, NBF. Anteckningen är gjord i anslutning till att Forell har medverkat i en intervju om det civila Espelkamps tillkomst.

²⁵³ Ögren, 112.

²⁵⁴ Hedin.

²⁵⁵ Brev till Birger Forell från Rev. Burlingham, 20/2 1948, NBF.

²⁵⁶ Birger Forell citerad efter Ögren, 113.

²⁵⁷ Storleken på insamlade förnödenheter och ekonomiska bidrag som kom Kommittén för kristen efterkrigshjälp till del redovisades fortlöpande på ett detaljerat sätt i nyhetsbrevet *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*.

²⁵⁸ Gollancz, 73–88.

åratal i sovjetisk fångenskap blev kvar vid de tyska mottagningslussarna. Detta på grund av att de saknade ordentliga kläder. Här såg han en viktig uppgift för svenskt bistånd.²⁵⁹

Men nu ville alltså Forell komplettera akuthjälpen med insatser för att skapa varaktiga livsmiljöer. Han såg framför sig en samhällsgemenskap där företag skapade sysselsättning och där flyktingar och hemvändande krigsfångar svarade för arbetskrafts- och kompetensförsörjningen.²⁶⁰ Det första och allvarligaste hindret att övervinna var segermakternas i Potsdamsföredraget nedtecknade beslut om att förstöra alla tyska krigsanläggningar.²⁶¹ Magasinen och bunkrarna i Espelkamp var i det perspektivet en symbol för naziregimens brutala krigföring. Lokalerna hade bland annat använts till att tillverka giftgas.²⁶² Evangelisches Hilfswerk och Birger Forell såg på området med en annan blick. I ett Tyskland som hade bombats sönder och samman skulle byggnaderna kunna tjäna humanitära syften. Förhandlingar hade därför inletts från den tyska hjälporganisationens sida med den engelska ockupationsmakten om områdets framtid.

I början av maj 1947 noterar Forell att han och Pawlowski gemensamt har utarbetat ett memorandum att förelägga general Bishop, den högste företrädaren i den brittiska zonen. Detta i akt och mening att övertyga honom om att rädda Espelkampsområdet för sam- och framtiden. Den om vikten av effektiv kommunikation medvetne svenske kyrkoherden karakteriserar skrivelsen som kort och tydlig.²⁶³ Tjugotalet dagar senare skriver Birger Forell om en förbluffande framgång. General Bishop har förklarat sig villig att ställa området till återuppbyggnadsarbetets förfogande. Att det hade gått över förväntan tillskriver Forell det faktum att krafter från den anglikanska kyrkan under de senaste veckorna hade bearbetat generalen.²⁶⁴

Birger Forell säger i dagboken inget om sin egen betydelse i förhandlingarna, utan framhåller ödmjukt andras insatser.²⁶⁵ I texter som rör spelet om Espelkamp har emellertid den svenske kyrkoherdens engagemang tillskrivits stor betydelse för utgången av diskussionerna med den engelska sidan. Genom sitt engagemang mot nationalsocialismen och framförallt genom sina insatser i de brittiska krigsfångelägren hade han arbetat upp ett förtroendekapital hos engelsmännen. Nätverksfaktorn var också av betydelse. Forell hade mängder med kontakter som kunde utnyttjas och han arbetade för att skapa internationell uppmärksamhet kring Espelkamp. Det var lättare för en aktad person från ett i kriget neutralt land att föra tyskarnas talan än för inhemska talesmän.²⁶⁶ Med det glada

---

²⁵⁹ Birger Forell, ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp”.

²⁶⁰ Ögren, 113.

²⁶¹ Hedin.

²⁶² Ibid.

²⁶³ Birger Forell, Dagboksnotering för 3/5 1947, NBF.

²⁶⁴ Birger Forell, Dagboksnotering för 23/5 1947, NBF.

²⁶⁵ Insikten om betydelsen av Forells kontaktnät, de höga förtroendet för honom i inflytelserika engelska kretsar och hans förmåga att övertala människor återspeglas i att andra nyckelaktörer som Pawlowski och Brennhovd sökte få honom att i högre grad finnas på plats i Tyskland medan samtalen pågick. Se Birger Forell, Dagboksnoteringar för 17/5 och 5/6 1947, NBF.

²⁶⁶ Ögren, 112–118 och Hedin.

beskedet att Espelkamp ställdes till Evangelische Hilfswerks förfogande var emellertid slaget inte vunnit. General Bishops besked gällde området som sådant. Han hade inget lovat vad angelägnade magasinerna och infrastrukturens bevarande. Dryga kvartalet efter genombrottet i förhandlingarna gavs det nedslående beskedet att de för militära bruk avsedda anläggningarna skulle förstöras. Spelet gick vidare.²⁶⁷

Med några enstaka undantag räddades till slut magasinerna i likhet med väsentliga delar av infrastrukturen. Enligt Gustaf Ögren säkerställdes bevarandet, som alltså utgjorde en avvikelse från vad segermakterna avtalat i Potsdam, genom ett personligt initiativ från general Bishop.²⁶⁸ För den lyckliga utgången synes Forells vision om Espelkamp – hans jättefantasi – ha spelat en avgörande roll. I ett brev daterat i juni 1947 skriver Olav Brennhovd att han i ett långt samtal med den brittiske militäre ledarens sekreterare inhämtat att de kan ”regne med 100 % understöttelse fra generalens side”. Den från Brennhovds brev citerade mening syns ha bäring på dragkampen mellan Forell och Pawlowski om hur området skulle användas. Detta särskilt som Brennhovd i direkt anslutning till Bishops besked redogör för att han är full gång med att förhandla med tyska industrimän om att få unga män i arbete.²⁷⁰

I biografen *Jeg kan ikke hate* framhåller Erling Rimehaug att det i dagens Espelkamp inte finns någonting som minner om Brennhovds insatser, men att denne själv räknade sin som en av stadens grundläggare.²⁷¹ Även om Forells norske samarbetspartner på tidig punkt försvinner ut ur Espelkamps historia, så pekar brevvutdraget ovan på att Brennhovd under Forells fysiska frånvaro hade en avgörande roll under en kritisk period i tillkomst-historien. Mellan de bägge skandinaverna pågick ett fruktbart idéutbyte. Brennhovd såg sig i likhet med Forell som en handlingens man. Norrmannen talade om realiserandet av den gemensamma visionen med stora bokstäver: ”Om vår plan kan gjennomføres, og det er jeg ikke i tvivl om, vil det bli en av de største bedrifter i tiden.”²⁷² Sådant självberöm tillät sig Forell sällan.

Efter det att de engelska militärmyndigheterna hade beslutat att anläggningarna skulle få användas i efterkrigsarbetet blev den stora frågan i spelet om Espelkamp, med Brennhovds ord, ”hvordan sakerna der skal eller vil utvikle sig”.²⁷³ Som framgått stod två stycken modeller, förbundna med Pawlowskis respektive Forells person, mot varandra: Dessa kunde beskrivas som institutions- respektive samhällsbyggnadslinjen.²⁷⁴ Värdegemenska-

---

²⁶⁷ Ögren, 117 ff.

²⁶⁸ Ibid, 121.

²⁶⁹ Brev till Birger Forell från Olav Brennhovd, 12/6 1947, NBF.

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Rimehaug, 183.

²⁷² Brev till Birger Forell från Olav Brennhovd, 12/6 1947, NBF.

²⁷³ Brev till Birger Forell från Olav Brennhovd, 30/7 1947, NBF.

²⁷⁴ Jfr. Ögren, 115.

pen mellan Forell och Brennhovd i frågor av vikt för efterkrigsarbetet fick ett koncentrerat uttryck i planerna för Espelkamp. I brev i juli 1947 kritiserar Brennhovd Pawlowskis ”eiendommelig synpunkt” och deklarerar till Forell han är ”like skeptisk ovenfor hans arrangsjemang som du”.²⁷⁵

I likhet med vad som är fallet i Brennhovds brev är bilden av Pawlowski negativ i hjältelika framställningar över Birger Forell. Den tyske pastorns vilja att av Espelkamp i första hand göra ett omhändertagandeprojekt med omsorgsinriktad verksamhet för krigsfångar, barn och äldre framställs som småttig i jämförelse med Forells planer.²⁷⁶ I rättvisans namn bör det sägas att Pawlowskis idéer måste kunna ha framstått som mera realistiska än Forells fantasi om att bygga en industri- och hantverkarstad från grunden. Bilden av Pawlowski som en bromskloss som stod i vägen för den driftige Forell kan nyanseras genom att följa skildringen av deras relation i Forells dagbok. Från början synes det inte ha förelegat någon konflikt dem emellan. I maj 1947 skriver Forell: ”Det var fascinerande att höra P.[awlowski] utveckla sina funderingar. Han var verklig ’vision and drive’”. Forell berättar att för den tyske pastorn så ingår Espelkamp i ett större sammanhang av hjälp till självhjälp med målet att skapa försörjning åt 50 000 människor runt om i Tyskland.²⁷⁷

Så sent som i maj 1947 framstår alltså de bägge grundläggarnas planer som påtagligt lika. Men under sommaren detta år skriver Forell med jämna mellanrum kritiskt om Pawlowski i dagboken. Forell synes vara av uppfattningen att denne är statisk i sitt tänkande. Pawlowski inser inte att den situation som råder i Tyskland efter kriget kräver andra lösningar än sådana som är gjorda för ”normala tider”. Pawlowski ”tänker för mycket på anstalt och vi – Brennhovd, och jag och andra med oss – är rädda för själva ordet anstalt”. Forell vill förmedla ett budskap som betonar värdet av självförsörjning och arbetsgemenskap.²⁷⁸ Omhändertagandeidealen beskrevs av Forell som första förbands-lösningar. Sådana var nödvändiga men målet måste vara att skapa förutsättningar för meningsfulla liv och en tillvaro som var väsensskild från flyktinglägrens verklighet.²⁷⁹ En av dem som tog diskussionen med Pawlowski var industrimannen Carl Neumann. Han påpekade i principdebatten om vad som skulle göras av Espelkamp att det var nödvändigt att beakta betydelsen av privata initiativ och av enskild äganderätt. Endast på så vis kunde det framväxande lokalsamhället framstå som attraktivt för investerare.²⁸⁰

Birger Forell såg i de återvändande krigsfångarna och i flyktingarna människor som var förmögna till eget ansvar och egen försörjning. Framställningar av Forells hand gör det

---

²⁷⁵ Brev till Birger Forell från Olav Brennhovd, 30/7 1947, NBF.

²⁷⁶ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 179 f och Ögren, 113 ff.

²⁷⁷ Birger Forell, Dagboksnotering för 2/5 1947, NBF.

²⁷⁸ Birger Forell, Dagboksnotering för 9/7 1947, NBF. Jfr. Birger Forell, Dagboksnoteringar för 11/7 och 25/8 1947, NBF.

²⁷⁹ Birger Forell, ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp.”

²⁸⁰ Birger Forell, Dagboksnotering för 12/7 1947, NBF.

tydligt att hans argumentation för betydelsen av människor befrias från klientskap är en integrerad del av hans kristna livsåskådning.²⁸¹ Den i inledningen till föreliggande essä citerade tidningsrubriken om Espelkamp som arbetets och bödens stad fångar andemeningen bakom hans samhällsbyggarinsats.

Självfallet kunde den kring vapendepåerna framväxande samhällsformationen emellertid under en relativt långvarig uppbyggnadsfas inte klara sig utan betydande insatser utifrån. Inte minst från Borås med omnejd gjordes stora sändningar av kontanter och förnödenheter såväl som arbetsredskap. De karitativa institutionerna hade sin givna plats också i Forells bild av Espelkamp. Till Kommittén för kristen efterkrigshjälp åtaganden hörde att agera fadder för, och därmed finansiar av, en barnkrubba.²⁸² Men stödinsatserna skulle inte betraktas som permanenta. Forell verkade i enlighet med principen om hjälp till självhjälp. Bengt-Ingvar Ekman framhäver att Forell var en nytänkare på biståndsarbetets område och tillägger att denne inte utgick från kunskap som han inhämtat från litteraturen utan från iakttagelser gjorda på plats.²⁸³

Till Birger Forells och Olav Brennhovds initiala Espelkampsarbete hörde som framskymtat kontakter med företag både i Tyskland och Sverige.²⁸⁴ Olav Brennhovd lyfter i ett brev till Forell denna del i strategin till principplanet och argumenterar för att han och Forell förenas av en tilltro till de privata initiativen och de kreativt skapande individerna. De går därmed enligt norrmannen på tvärs med en tidsanda sammanbunden med massanhället, storskalighet och en i det ekonomiska och sociala livet alltmera intervenerande statsmakt.²⁸⁵ De bägge skandinaverna drog nytta av under Hitlertiden upparbetade kontakter i sina planer på ett kring företagande pulserande nybyggarsamhälle. Forell skriver i dagboken: ”Sedan talade vi om Espelkamp [...] och B.[rennhovd] talade om att han också har en millionär som är affärsman liksom Carl Neumann och full av iver att satsa på återuppbyggnad i stil med vår Espelkamp-plan och vi funno vandra också i denna punkt. Nu ska vi sammanföra de båda herrarna [...] med varandra.” Den av Forell åsyftade miljonären hette Herman Lindeman, Brennhovd hade lärt känna honom under sin tid i koncentrationslägret.²⁸⁶ Forells egen kontakt, Carl Neumann, kom inte att fylla den roll som den svenske kyrkoherden hade hoppats på. Trots sitt stora intresse för Espelkamp ansåg han sig inte kunna tacka nej till ett erbjudande från ockupationsmyndigheterna om att bli ”textil-kommissarie”.²⁸⁷

---

²⁸¹ Birger Forell, ”Arbete och kristen livssyn”, opublicerat manuskript, NBF.

²⁸² Se t.ex. Birger Forell, ”Resebrev från Espelkamp”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, september 1948.

²⁸³ Ekman.

²⁸⁴ Rörande Forells kontakter med i Borås verksamma företagare, se Ögren, 113.

²⁸⁵ Brev till Birger Forell från Olav Brennhovd, 12/6 1947, NBF.

²⁸⁶ Birger Forell, Dagboksnotering för 28/4 1947, NBF. En av Lindemanns släktingar tillhörde de sammansvurna bakom 20 juli-kuppen. För sin underlåtelse att ange sin anhörige till Gestapo fick Lindemann plikta som straffänge. Under interneringen fick han och Brennhovd möjlighet att diskutera frågan om hur återuppbyggnaden av Tyskland borde gå till. Båda tillmätte den kristna tron en nyckelfunktion i sammanhanget. Se Rimchaug, 167 f.

²⁸⁷ Birger Forell, Dagboksnotering för 6/7 1947, NBF.

Bland dem som agerade som industriella lok i och för Espelkamp återfanns en kontroversiell gestalt: Den tidigare direktören i den med Hitlerregimens brott förbundna kemi-koncernen I. G. Farben – Max Ilgner. Han hade efter kriget åtalats för krigsbrott.²⁸⁸ Familjen Ilgner tillhörde Forells vänkrets från Berlinåren och hade på 1930-talet ekonomiskt understött Victoriaförsamlingen.²⁸⁹ Den första medlemmen i familjen Ilgner som fick en roll i Espelkamp var Max fru Werna. Hon engagerades i början av 1948 med uppdraget att vara Boråskommitténs företrädare på plats.²⁹⁰ Birger Forell stod under domstolsprocessen mot Max Ilgner i Nürnberg vid Wernas och barnens sida. I den svenske kyrkoherdens dagbok går det att följa vissa akter i det juridiska spelet. Forells perspektiv bestäms av mångårig vänskap men också av en delvis kritisk blick på Max Ilgners personlighet. I mars 1948 lyckas Forell utverka så att han tillsammans med Werna får möta den fängslade familjefadern. Om synen i domstolen heter det: ”Så fick jag för första gången på 4 år se Max igen, som var sig lik ehuru något ansträngd.”²⁹¹

Den svenske iakttagaren konstaterar att Max Ilgner i de enskilda diskussionerna uttalade sig ”med samma planmässighet och organisatoriska talang som förr”. Samtalet mellan Birger, Werna och Max tycks ha gått utöver strikta familjeangelägenheter. Inte minst med tanke på Wernas uppdrag i Espelkamp torde trion ha bytt ett antal ord om det påbörjade samhällsbyggnadsprojektet.²⁹² Juryn i Nürnberg fattade i fallet Max Ilgner en fällande dom. Straffet var emellertid jämförelsevis mildt. Han dömdes till två års fängelse, vilket kvittades mot tiden som anhållen.²⁹³ Forell och Evangelische Hilfswerk var därmed fria att knyta honom till sig. Uppdraget var att ställa företagarkompetens och industri-kontakter till återuppbyggnadsarbetets och Espelkamps förfogande. Detta ledde till genombrott i industrietableringen men orsakade småningom projektet publicitets- och PR-skada.

I januari 1950 möttes den i Borås utgivna dagstidningen *Västgöta-Demokraten*s läsare av svarta rubriker. På första sidan slogs uppgiften att industriutvecklingen i Espelkamp leddes av en man som hade varit förbunden med Adolf Hitler upp stort. Många av de boråsare som hade öppnat sina plånböcker och rensat sina garderober på anmaning av Birger Forell sades vara ”chockerade” av avslöjandet om Max Ilgners ställning. Tidningens dom över kyrkoherden i Caroli församling var hård:

---

²⁸⁸ Ögren, 121. På 1990-talet fördes en debatt i Espelkamp om huruvida en gata som är uppkallad efter Max Ilgner till följd av dennes insatser för att skaffa företag och arbetsplatser till staden borde byta namn. Se brev från Ruby Simon till Torkel Ivarsson, 23/10 1996, Torkel Ivarssons samling, *Borås Stadsarkiv*.

²⁸⁹ Torkel Ivarsson, ”Prästen och nazisten”, i *Borås Tidning*, 24/11 1996.

²⁹⁰ Ögren, 117.

²⁹¹ Birger Forell, Dagboksanteckning för 15/3 1948, NBF.

²⁹² *Ibid.*

²⁹³ Ivarsson. Sammanlagt 24 anställda vid I. G. Farben åtalades vid Nürnberg, däribland hela ledningsgruppen (i vilken Max Ilgner ingick). Se Joseph Borkin, *Hitler och I. G. Farben: En skildring av alliansen mellan den tyska krigsmakten och den multinationella kemijätten* (Stockholm, Tiden, 1978), 177.

Birger Forell [...] har tydligen i Dr Ilgner ansett sig ha funnit en lämplig organisation och ledare för det nya som man velat skapa. Kyrkoherden har för [honom] hyst det allra största förstroende. [---] Om man jämsides med hjälpen vill åstadkomma en demokratisk orientering i Espelkamp förefaller det [...] som att man har satt bocken som trädgårdsmästare.²⁹⁴

Skarpare ändå, eller mera vulgär om man så vill, var tonen i veckotidningen *Borås Folkblad*. I detta kommunistiska organ framställdes Espelkamp som ett rehabiliteringsläger för fanatiska nazister. I samma anda påstods hjälporganisationen Evangelische Hilfswerk ha till syfte att hålla krigsförbrytare om ryggen. Borås Folkblad tillvitade Ilgner att ha varit "Hitlers gasexpert".²⁹⁵

I *Västgöta-Demokraten* fick Birger Forell möjlighet att komma med en gensaga. Han framhöll till Ilgners försvar att denne inte hade varit antisemit, utan tvärtom räddat flera judars och halvjudars liv. Inte heller hade I. G. Farben-direktören stått bakom Hitlers förföljelser av kyrkorna. Han hade på 1930-talet gett Birger Forell möjlighet att införa en särskilt inbjuden grupp av affärsmän och NSDAP-medlemmar klargöra hur den europeiska omvärlden såg på repressionen mot judar och regimkritiska kristna. Ilgner hade

Birger Forells samarbete med den i Nürnberg dömda I G Farben-direktören Max Ilgner orsakade en intensiv pressdebatt. (Forell i mitten, Ilgner till höger)

²⁹⁴ "Finansman hos Hitler Espelkampschef", osignerad nyhetsartikel, i *Västgöta-Demokraten*, 22/1 1950. Ilgners roll i Evangelische Hilfswerks hjälparbeter behandlas i korthet av Raymond G. Stokes, *Divide and Prosper: The Heirs of I. G. Farben under Allied Authority 1945–1951* (Berkeley, University of California Press, 1988), 247 (not 34).

²⁹⁵ Ivarsson.

enligt Forell på detta vis upprepade gånger visat prov på integritet och mod. Den svenske kyrkoherden förklarade Ilgners engagemang i nazistpartiet med att I. G. Farben-direktören var en av många tyskar som trodde sig kunna påverka den nationalsocialistiska rörelsen till det bättre inifrån. Om domskälen hade Forell följande att säga:

Domstolen frikände honom från [...] delaktighet i förberedelse till anfallskrig och spionageverksamhet. Den allierade militärdomstolen har efter tre och ett halvt års grundliga undersökningar icke funnit anledning att sätta Ilgner i samband med giftgastillverkningen. Ilgner var ju finansman och icke kemist och benämningen ”giftgas-expert” som förekommit i vissa pressorgan stöder sig icke på domstolsutslaget utan på ett citat ur ambassadör Dodds dagbok. [---] Däremot dömdes han för delaktighet i finansiella transaktioner i Norge i samband med Norsk hydro.²⁹⁶

Max Ilgner hade i likhet med många andra högt uppsatta personer inom I. G. Farben blivit medlem av NSDAP 1937. Enligt Joseph Borkin, författare till *Hitler och I. G. Farben*, präglades företaget från och med sagda år fullständigt av relationen till regimen. Ilgner hade emellertid redan i anslutning till nationalsocialisternas maktövertagande 1933 agerat som en länk in i den tyska militärmakten och på så vis bidragit bland annat till den kraftiga utbyggnaden av Luftwaffe.²⁹⁷ Raymond G. Stokes bestrider uppfattningen att I. G. Farben ekonomiskt eller på andra sätt substantiellt bidrog till att föra NSDAP till makten. Bland företagets ledande företrädare var enbart en medlem av partiet före 1933. Stokes framhåller dock att Max Ilgner hörde till en krets av medarbetare som, utan den allra högsta ledningens vetskap, lämnade belopp till nationalsocialistiska kampanjer som en del av ett från hans avdelning utgående PR-arbete. Det ska ha rört sig om i sammanhanget blygsamma summor.²⁹⁸ Ilgner var således på många sätt förbunden med nazistpartiet.

Frågan är om inte Birger Forell av taktiska skäl höll inne med sin egen bedömning av Ilgner under tidningsdebatten. I genmälet i *Västgöta-Demokraten* låter Forell i citatens form ett antal karaktärsvittnen träda fram och intyga att Ilgner under efterkrigstiden har blivit ”en förkämpe för en kristen livssyn”.²⁹⁹ Endera hade Forell ändrat uppfattning om äktheten i den tidigare finanschefens omvändelse till kristen tro eller så valde kyrkoherden att tiga om de tvivel han kände. I Forells dagbok för 1946, det vill säga fyra år innan Ilgnerskandalen briserade, står det: ”Han är densamme Max i grunden, som nu med

---

²⁹⁶ Birger Forell, ”Dr Ilgner hjälpte nazi-förföljda judar”, i *Västgöta-Demokraten*, 22/1 1950. Efter som det förefaller negativ publicitet kring Max Ilgner i tyska massmedier 1952 noterar Forell i sin dagbok: ”Han var oskyldig och likaså hans medarbetare”. Se Birger Forell, Dagboksnotering för 26/11 1952, NBF. Borkin, 175–198, behandlar rättsprocessen mot IG Farben-anställda. Av 24 åtalade fälldes nio stycken, däribland Max Ilgner. Han föll under domskälet plundring och avsiktlig förstörelse.

²⁹⁷ Borkin, 68 f och 102.

²⁹⁸ Stokes, 24.

²⁹⁹ Birger Forell, ”Dr Ilgner hjälpte nazi-förföljda judar”.

samma vältalighet söker övertala sig själv och sin omgivning att kristendomen är den enda räddning (sic!), såsom han förut talade om Hitler och nationalsocialismen. Han tror att han har blivit omvänd men allt emellan kommer det gamla igen.” Detta sagt på grundval av ett långt brev av Max Ilgners hand som Werna hade låtit Birger Forell läsa.³⁰⁰

I den offentliga debatt som utspelade sig i flera svenska tidningar kring Ilgners roll gick Forell så långt som till att hävda att industristaden Espelkamp kunde tänkas utan Birger Forell men knappast utan Max Ilgner.³⁰¹ Även om Forell ofta framtonade som blygsamheten själv säger detta något om hur högt han värdesatte de kvaliteter den förre detta finanschefen hade tillfört nybyggarmiljön. Espelkamp var som framgått inte den enda nybyggargemenskapen som uppstod under tidig efterkrigstid men staden har sagts stå ”i särklass bland nya samhällsbildningar”.³⁰² Som Håkan Thorsson påpekat måste Espelkamps konsolidering och tillväxt förstås som en integrerad del av det västtyska ”efterkrigsundret”.³⁰³ För vänner av Espelkamp i Sverige framhöll Forell att industrialiseringen av nybyggerorten inte skedde på rent kommersiella grunder. Det fanns ett livsåskådningsperspektiv med i bilden, vilket bland annat kom till uttryck i det stöd som kanaliserades genom organisationen Nothelferdienst der Wirtschaft, ”en sammanslutning av kristligt sinnande industrimän”.³⁰⁴

En tidig notering rörande strävandena för att etablera industriell verksamhet i Espelkamp återfinns i dagboken i början av juli 1947. Läsaren upplyses om att Brennhovd och Lindermann för diskussioner med ett företag i metallbranschen med huvudkontor i Düsseldorf om att starta tillverkning i en av de tidigare ammunitionsbarackerna. Satsningen skulle kunna generera 150 arbetsplatser.³⁰⁵ Enligt Carl Neumann var ”de stora hallarna [...] som gjorda för textilindustrin men naturligtvis användbara även för andra industrier”.³⁰⁶ Noteringen om särskilt gynnsamma förutsättningar för textiltillverkning är naturligtvis av intresse i perspektiv att Birger Forells svenska plattform fanns i Borås, en stad med många företag i beklädnadsbranschen. För de boråsare och andra som stödde Kommittén för kristen efterkrigshjälp berättade Forell på hösten 1948 att sammanlagt 116 byggnader har räddats från ödet att demoleras.³⁰⁷

I det av Forells idéer vägledda tätortsbygget fanns en särskild pionjär- och gemenskapsanda som hämtade kraft ur det faktum att många av inbyggarna delade erfarenheten av

---

³⁰⁰ Birger Forell, Dagboksnotering för 14/12 1946, NBF.

³⁰¹ Ivarsson.

³⁰² Hedin.

³⁰³ Håkan Thorsson, ”Utanförskapet höll oss samman”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 19/1 2003 och Idem, ”Svensk präst grundade tysk stad efter kriget”.

³⁰⁴ Birger Forell, ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp”.

³⁰⁵ Birger Forell, Dagboksnotering för 7/7 1947, NBF.

³⁰⁶ Birger Forell, Dagboksnotering för 12/7 1947, NBF.

³⁰⁷ Birger Forell, ”Resebrev från Espelkamp”.

att ha kommit som flyktingar från det kommunistiska Östeuropa. Människor som hade varit med om svåra upplevelser integrerades stundtals närmast ceremoniellt i den nya samhällsgemenskapen. I dagboken skriver Birger Forell 1953 om ett ”samkväm” med 30 nyanlända familjer, vilka flytt undan Sovjetväldet och nu välkomnades som invånare i arbetar- och flyktingstaden. Till det sociala livet i nybyggarsamhället hörde inslag som påtagligt påminde om hur Forell i Storbritannien hade arbetat med krigsfångar. Han skriver att en grupp av så kallade spätheimkehrer ordnat ett underhållningsprogram i Espelkamp med inslag av gymnastik, musik och sång samt teater.³⁰⁸

Espelkamp blev en förebild inom tysk återuppbyggnadsarbete också i kraft av ett partnerskap mellan den evangeliska kyrkan och delstaten Nordrhein-Westfalen. I slutet av 1949 instiftades således en partsammansatt kommitté med uppdraget att leda det fortsatta utvecklingsarbetet i Espelkamp. Detta skapade stabilitet och säkerställde ett ekonomiskt fundament. Tillgången till statliga medel var viktig inte minst för utbyggnaden av bostadsbeståndet.³⁰⁹ Som ett uttryck för flyktingstadens plats i efterkrigstysklands evangeliska kyrka anordnades 1955 en nationell synod i Espelkamp. För Forell var detta en personlig triumf och en symbol för det svensk-tyska samarbetets framgångar. Han noterade att synodens placering är ”ett stort erkännande för vårt arbete” och glädde sig åt det stora massmediala intresset. Vid tidpunkten för synoden hade Espelkamp vuxit till 7 000 invånare och drygt 3 000 arbetsplatser, vilket innebar en tillväxttakt om 1 000 invånare per år sedan startpunkten 1948.³¹⁰

När Espelkamp 1958 firade tio år som stad var en av dess främsta välgörare inte på plats. Han var förhindrad att delta på grund av sjukdom. Birger Forells krafter hade under 1956 satts ned betydligt, framförallt som en följd av utdragna tarmproblem. I ett brev i april 1958 heter det att han alltjämt arbetar, men ”farten blir inte fullt så vild som förr av det enkla skälet att jag inte orkar med så mycket på en gång”.³¹¹ Decennier av en närmast ofattbart krävande gärning i tjänst hos Gud och hos medmänniskan hade börjat ta ut sin rätt. Inte sällan hade Birger Forells arbetsdagar varat från klockan åtta till strax före midnatt. Han tillbringande nästan lika många timmar bakom ratten, eller på tåg, färjor och flygplan som vid skrivbordet – ständigt på resande fot som han var.

Några månader efter det ovan nämnda brevet avfattning var Birger Forell död.

---

³⁰⁸ Birger Forell, Dagboksnotering för 15/2 1953, NBF.

³⁰⁹ Ögren, 122 och Hedin.

³¹⁰ Ögren, 128.

³¹¹ Brev från Birger Forell till Brev till Tore Wihman, 26/4 1958, NBF. Rörande Birger Forells hälsoproblem under 1956, se Tägliches Notizbuch för 1956, NBF.

Birger Forell var ständigt på resande fot – längs vägar, i luften och över haven.

Referenser

Filmmaterial

Page, Anthony , *The Nightmare Years* (Scanbox, 1989).

Spencer, Peter C. och Spencer, Joshia, *Dein Reich Komme* (SMC, 2016).

Otryckt material

Bundesarchive Koblenz, Nachlass Birger Forell (NBF)

Brev till Birger Forell från

Brennhovd, Olav

Burlingham (Reverend)

Karlström, Nils

Lennarth, Gustaf

Raiser, Ludwig

Brev från Birger Forell till

Berggrav, Eivind

Beskow, Natanael

Dunelm, Herbert

Hultgart, Nils

Johansson, Harry

Kjöllskog, Valfrid

Lennarth, Gustaf

Malmeström, Elis

Neumann, Kurt

Ording, Hans

Söderblom, Anna

Thunberg, Birgit

Wihman, Tore

Öllgaard, H

Brev mellan andra personer

Brev från Harry Johansson till Gustaf Lennarth

Brev från Gustaf Lennarth till Elis Malmeström

Brev från Elis Malmeström till Gustaf Lennarth

Dagböcker och manuskript

Forell, Birger, Arbete och kristen livssyn

Dagboksnoteringar 1920, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1952 och 1953.

”Den evangeliska kyrkan och den nationalsocialistiska staten: Föredrag 23/2 1944”.

Tägliches Notizbuch 1954 och 1956.

Övriga arkivdokument

”Gripenbergs herrgård: Vilo hem för gäster från krigsdrabbade länder, redogörelse för verksamheten vid Gripenberg efter att den varit igång 20 månader”.

”Gripenbergs-Kommittén fortsätter!”.

Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för 1949.

Protokoll från konstituerande årsmöte med Gripenbergskommittén, 12/2 1948.

”List of invited guests for Gripenberg”.

”Stadgar för Gripenbergskommittén”.

Borås stadsarkiv

Torkel Ivarssons samling

Brev från Ruby Simon till Torkel Ivarsson

Göteborgs universitetsbibliotek

Elis Malmeströms samling (EMS)

Brev från Birger Forell till Elis Malmeström

I familjen Zedlers ägo, Borås

Brev från Karin Springare till Gunhild Springare

I Johan Sundeens ägo, Brämhult

Notisbok med pressklipp om Birger Forell

Kungliga biblioteket

Märta Lindqvists papper

Brev från Birger Forell till Märta Lindqvist

Wilhelm Scharps samling

”Upprop för Stockholms Studenters Internationella Hjälpkommitté”.

Landsarkivet i Uppsala,

Erling Eidems samling (EES)

Brev från Birger Forell till Erling Eidem

Tryckt material

Osignerat tidnings- och tidskriftsmaterial

Borås Tidning

Dagens Nyheter

IM: Inomeuropeisk mission: individuell människohjälp: rundbrev

Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp

Skaraborgs Läns Annonsblad

Skaraborgs-Tidningen

Stockholms Dagblad

Stockholms-Tidningen

Svenska Kyrkohjälpen

Tranåsposten

Västgöta-Demokraten

Östgöta Correspondenten

Artiklar, uppsatser, böcker med mera

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism* (New York, Schocken Books, 2004).

Arvidsson, Ingrid, *Öden i vår tid* (Stockholm, Rabén & Sjögren, 1987).

Berglund, Bengt, *Borås Stads historia 3: Omstrukturering och anpassning 1920–2000* (Lund, Historiska media, 2005).

Bokholm, Rune, *Tisdagsklubben: Om glömda anti-nazistiska sanningssägare i svenskt 1930- och 40-tal* (Stockholm, Atlantis, 2001).

Borkin, Joseph, *Hitler och I. G. Farben: En skildring av alliansen mellan den tyska krigsmakten och den multinationella kemijätten* (Stockholm, Tiden, 1978).

Bourdeaux, Michael, *Sannerligen uppstånden: Lektioner i tro från Sovjetunionen* (Uppsala, Pro Veritate, 1985).

Burma, Ian, *År noll: Historien om 1945* (Stockholm, Natur och kultur, 2013).

Byström, Mikael, *Utmaningen: Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid* (Lund, Nordic Academic Press, 2012).

Carlsson, Erik, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget* (Lund, Lund University Press, 1998).

Dagerman, Stig, *Tysk höst* (Stockholm, Norstedts, 1981).

Edwards, Ruth Dudley, *Victor Gollancz: A Biography* (London, Victor Gollancz LTD, 1987).

Ekdahl, Sven (red), *Svenska Victoriaförsamlingen Berlin 1903–2003* (Berlin, Svenska Victoriaförsamlingen, 2003).

Ekman, Bengt-Ingvar ”Mannen som byggde flyktingarnas stad”, i *Svenska journalen*, 3/1969.

Forell, Birger, ”Dagens Tyskland och Sveriges hjälpaktioner”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat nyhetsbrev.

”Den tredje konfessionen i tredje riket”, i *Svenska Dagbladet*, 8/10 1933.

”Den tyska kyrkans kris”, i *Kristen Gemenskap*, 1934 [publicerad anonymt].

”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–aug. 1934”, i *Kristen Gemenskap*, 1934 [publicerad anonymt].³¹²

”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–nov. 1934”, i *Kristen Gemenskap*, 1934 [publicerad anonymt].

---

³¹² Forells många artiklar med titeln ”Den tyska kyrkostriden” är här publicerade i kronologisk och inte alfabeisk ordning för att underlätta överblick och orientering.

- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1934–jan. 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika feb.–maj 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1936 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni.–sept. 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika februari–maj 1936”, i *Kristen Gemenskap*, 1936 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1936”, i *Kristen Gemenskap*, 1936 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1936–febr. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj. –sept. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1938 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1937–febr. 1938”, i *Kristen Gemenskap*, 1938 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1938”, i *Kristen Gemenskap*, 1938 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1937–febr. 1938”, i *Kristen Gemenskap*, 1938 [publicerad anonymt].
- ”Dr Ilgner hjälpte nazi-förföljda judar”, i *Västgöta-Demokraten*, 22/1 1950.
- ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat nyhetsbrev.

Från Ceylon till Himalaya (Stockholm, Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1929).

”Inför ett nytt arbetsår”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, februari 1949.

”Resebrev från Esbelkamp”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, februari 1948.

”Rikskyrka och riksbiskop”, i *Svenska Dagbladet*, 2/7 1933.

Skall Sir Ben få bestämma över vårt samvete? En sammanställning av rapporter, utprop, resolutioner och uttalanden från England, Danmark, Sverige och Tyskland med uppfordran att delta i hjälpverksamheten för begränsandet av nöden i Tyskland (Borås, Borås Tidnings tryckeri, 1946).

”Flyktinghjälpen”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, november 1950.

Forell, Urban, Fredborg, Arvid, *Det nya Tyskland* (Stockholm, Norstedts, 1953).

”Flyktingarnas och krigsfångarnas vän: Ett porträtt av Birger Forell”, i *Julhälsningar till församlingarna i Skara stift*, 1968.

Galante, Pierre, *Operation Valkyrie: The German Generals' Plot against Hitler* (New York, Cooper Square Press, 2002).

Gebhardt, Miriam, *När soldaterna kom: Våldtäkterna mot tyska kvinnor vid andra världskrigets slut* (Stockholm, Karnevals förlag, 2017).

Gollancz, Victor, *In Darkest Germany* (Hinsdale, Illinois, Henry Regerny Company, 1947).

Gross, Leonard, *The Last Jews in Berlin* (New York, Caroll & Graf, 1999).

Grönqvist, Vivi-Ann (red), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå, Artos, 2008).

Gunnarsson, Lars, *Kyrkan, nazismen och demokratin: Åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945* (Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis, 1995).

Gunnarsson, Sören, ”En svensk Schindler”, i *Göteborgs-Posten*, 29/5 1994.

Hammerin, Sven, ”Svensk präst i thrillerdrama”, i *Aftonbladet*, 24/3 1956.

Hedin, Göran, ”Svensk byggde tysk stad”, i *Svenska Dagbladet*, 30/10 1974.

- Hermasson, Mikael, "I skuggan av en far", i *Borås Tidning*, 24/12 2005.
- Hildebrand, Karl-Gustaf, "En kristen världskronika", i *Svenska Dagbladet*, 14/3 1943.
- Hoffmann, Peter, *Stauffenberg: A Family History, 1905–1944* (Cambridge, Cambridge University Press, 1995).
- Holmgren, Fritz, "Omedelbar hjälp åt krigets offer", i Gunnar Sandqvist, Erland Sundström och Joel Sörenson (red), *Fred och återuppbyggnad: Försök till kristen orientering* (Stockholm, Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1944).
- Ivarsson, Torkel, "Prästen och nazisten", i *Borås Tidning*, 24/11 1996.
- Jansson, Heribert, "Victoriaförsamlingen på 'Tredje rikets' tid", i Sven Ekdahl (red), *Svenska Victoriaförsamlingen i Berlin 1903–2003* (Berlin, Victoriaförsamlingen, 2003).
- Jarlert Anders, *Emanuel Linderholm som kyrkohistoriker* (Lund, Lund University Press, 1987).
- Johansson, Harry, "Kyrkorna och efterkrigsproblemen", i Gunnar Sandqvist, Erland Sundström och Joel Sörenson (red), *Fred och återuppbyggnad: Försök till kristen orientering* (Stockholm, Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1944).
- Jonasson, Stig, *Nazismen i dokument* (Stockholm, Prisma, 1990).
- Jäderlund, Christer, "Kulturkamp av gigantiska mått: Svenske Berlinpastorn om kyrkostriden i Tyskland", i *Stockholms-Tidningen*, 19/1 1934.
- Karlsruhn, Thomas (red), *Universitetets idé: Sexton nyckeltexter* (Göteborg, Daidalos, 2016).
- Karlsson, Axel W, "För den svenska teologins del förväntar jag mig ett betydelsefullt främjande genom ert besök", i *Kyrkohistorisk årsskrift*, 2005.
- Karlström, Nils, *Kyrkan och nazismen: Ekumeniska aktioner mot nazismen 1933–34* (Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 1976).
- Klemperer von, Klemens, Syring, Enrico och Zitelmann, Rainer, (red), "Für Deutschland": *Die Männer des 20. Juli* (Frankfurt, Ullstein, 1996).
- Koeningswald, von, Harald, *Birger Forell: Leben und Wirken in den Jahren 1933–1958* (Witten/Berlin, Eckart-Verlag, 1961).
- Kristersson Ugglå, Bengt, *Gustaf Wingren: Människan och teologin* (Brutus Östlings bokförlag Symposium, Stockholm/Stehag, 2010).

Kässmann, Margot (red), *Gott will Taten sehen: Christlicher Widerstand gegen Hitler* (München, C.H. Beck, 2013).

Lidman, Tomas, "I forskningsbibliotekens tjänst: Svenska bibliotekariesamfundet 1921–2000", i Margareta Lundberg-Rohdin (red), *Till det mänskliga ordets trygga beredskap och värn: Svensk biblioteksörening 1915–2015* (Stockholm, Svensk biblioteksörening, 2015).

Linder, Jörg, *Den svenska Tysklands-hjälpen 1945–1954* (Umeå, Acta Universitatis Umensis, 1988).

Lindstam, Ingemar, "Kyrka bakom taggtråd", i *Växjö stifts hembygdskalender*, 1985.

Loscher, Klaus, *Studium und Alltag hinter Stacheldraht: Birger Forells Beitrag zum theologisch-pädagogischen Lehrbetrieb im Norton Camp/England 1945–1948* (Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1997).

Lowe, Keith, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II* (London, Penguin Books, 2013).

Lundkvist, Ingmar, *Kulturprosten: Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare* (Stockholm, Carlssons, 2005).

Luthersson, Peter, *Erfarenhetsunderskott: Noteringar om svensk 1800-talslitteratur* (Stockholm, Bladh by Bladh, 2017).

Förlonare: Noteringar om 1800-talets etos (Stockholm, Bladh by Bladh, 2014).

Misslyckad Revolt: Hemlig rapport från Berlin (Stockholm, Bonniers, 1944).

Moltmann, Jürgen, "From Physics to Theology – A Personal Story", i *Science & Christian Belief*, no. 2, vol. 24.

Myrdal, Alva, *Efterkrigsplanering* (Stockholm, Informationsbyrån för mellanfolkligt samarbete för fred, 1941).

Mårtengård, Lasse, "Birger Forell: Uppsala stifts okände hjälte", i *Ärkestiftet*, årgång 86, 2000/2001.

Möller, Lenelotte, *Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Von 1923 bis 1945* (Wiesbaden, Marix Verlag, 2013).

Neitzel, Sönke och Welzer, Harald, *Soldater: Om kamp, dödande och död* (Stockholm, Brombergs, 2013).

Nygren, Anders, *Den tyska kyrkokampen: Den evangeliska kyrkans ställning i tredje riket* (Lund, Gleerups, 1934).

Orwell, George, "The politics of starvation", i George Orwell, *The Collected Essays, Journalism, and Letters*, vol 4 (Harmondsworth, Penguin, 1968).

Paavolainen, Olavi, *Som gäst i tredje riket: En rapsodi* (Stockholm, Natur och kultur, 1937).

Perwe, Johan, *Bombprästen: Erik Perwe på uppdrag i Berlin under andra världskriget* (Stockholm, Carlsson, 2006).

Poewe, Karla, *New Religions and the Nazis* (New York, Routledge, 2006).

Pronay, Nicholas och Wilson, Keith (red), *The Political Re-education of Germany and her Allies after World War II* (London, Croom Helm, 1985).

Rimehaug, Erling, *Jeg kan ikke hate: Testamentet i blikkesken* (Oslo, Luther Forlag, 2013).

Ryman, Björn, "Hur få perspektiv på ett genomforskat område? Kyrkan och kriget kring 1942", i *Kyrkohistorisk årskrift*, 2010.

Brobyggarkyrka: Svenska kyrkans engagemang i utrikesfrågor (Skellefteå, Artos, 2010).

Scharp, Wilhelm, *Tavernan* (Stockholm, Kungliga biblioteket, 1971).

Schlyter, Herman, *Swarta Sarah och andra gestalter* (Stockholm, Diakonistyrelsens förlag, 1963).

Shirer, William, *Dagbok från Berlin: En radioreporters anteckningar och kommentarer* (Stockholm, Natur och kultur, 1941).

Tredje rikets uppgång och fall: Det nazistiska Tysklands historia (Stockholm, Forum, 1961–1962).

Stokes, Raymond G., *Divide and Prosper: The Heirs of I. G. Farben under Allied Authority 1945–1951* (Berkeley, University of California Press, 1988).

Sullivan, Matthew Barry, *Thresholds of Peace: Four Hundred Thousand German Prisoners and the People of Britain 1944–1948* (London, Hamish Hamilton, 1979).

Sundeen, Johan, *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965–1989* (Stockholm, Bladh by Bladh, 2017).

Andelivets agitator: J A Eklund, kristendomen och kulturen (Skellefteå, Norma, 2008).

”Ett nytt Tyskland på brittisk mark: Birger Forells arbete bland krigsfångar 1944–1948”, i Johnny Hagberg (red), *Skara stift 1000 år* (Skara, Skara stiftshistoriska sällskap, 2014).

”Om detta må jag berätta: Birger Forell om våld och förtryck i totalstaten”, i Bodil Liljefors Persson och Nils-Åke Tidman (red), *Våld i Guds namn: Politisk aktivism i världsreligionerna* (Göteborg, Föreningen Lärare i religionskunskap, 2016).

Thorsson, Håkan, ”Svensk präst grundade tysk stad efter kriget”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 19/1 2003.

”Utanförskapet höll oss samman”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 19/1 2003.

Åhman, Egon, *Bilder ur kyrkolivet i Borås under 1900-talet* (Borås, Borås kyrkliga samfällighet, 1985).

Ögren, Gustaf, *Bland Krigsfångar och flyktingbönder: En bok om Birger Forell* (Stockholm, Verbum, 1988).

Östling, Johan, *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia* (Stockholm, Atlantis, 2016).

Offentligt tryck

”Kungl. Maj:ts proposition angående bidrag till internationellt återuppbyggnadsarbete”, i *Riksdagen, första samlingsen, proposition 373*.

Till följd av sina humanitära insatser under och efter andra världskriget har kyrkoherde Birger Forell i internationella sammanhang jämförts med svenska märkesmän som Dag Hammarskjöld och Folke Bernadotte. Det har om Forell också sagts att hans liv präglades av att han, utan att göra något väsen av sig, gick från en extraordinär gärning till en annan. Till skillnad från Hammarskjöld och Bernadotte tillhör emellertid Forell de bortglömda gestalterna i 1900-talshistoriens persongalleri.

Med Birger Forells dagböcker som främsta källmaterial gestaltar Johan Sundeen i fem idéhistoriska essäer olika delar av Birger Forells livsverk. Den första texten skildrar hans arbete med att påkalla Europas uppmärksamhet på förföljelsen av kyrkorna i national-socialismens Tyskland. Därefter belyses Forells arbete med krigsfångar i Storbritannien 1944–1948. I den tredje essän behandlas Gripenbergskommittén som sammanförde tyskar i andliga, intellektuella och karitativa yrken med kollegor från före detta ockuperade länder. Den fjärde essän har Forells arbete med kulturellt och akademiskt inriktad efterkrigshjälp som sitt ämne. Slutligen uppmärksammas hans kanske mest monumentala gärning – grundläggandet och uppbyggandet av flyktingstaden Espelkamp.

Johan Sundeen är docent i idé- och lärdoms historia. Han är verksam som forskare och universitetslärare vid Bibliotekshögskolan. Sundeen är författare till den uppmärksammade boken *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965–1989*. Han har sedan tidigare utgivit bland annat *Andelivets agitator: J.A. Eklund, kristendomen och kulturen* samt *Reflektioner från periferin: Böcker, bildning och idédebatt*. Sundeen har också varit en av redaktörerna för tre av Högskolan i Borås så kallade Humboldtantologier.

HÖGSKOLAN
I BORÅS